

LUCIDA
INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

31
(1/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Lucida intervalla – Prilozi Odeljenja za klasične nauke
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi dvaput godišnje

Uredništvo

Marjanca Pakiž, vanredni profesor (glavni i odgovorni urednik),
Vojin Nedeljković i Nenad Ristović, docenti, Boris Pendelj i
Sandra Šćepanović, asistenti Filozofskog fakulteta

Adresa

Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd
tel. +381 +11 2639628

Žiro-račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Boris Pendelj

Sme li govornik da iskaže bes i prezir?

Apstrakt: U *Raspravama u Tuskulu* Ciceron odbija postojanje opravdanog razloga za gnevno raspoloženje, ali govorniku dopušta da simulira takvo osećanje, dok u spisu *De oratore* govorniku preporučuje ne samo ispoljavanje takvih emocija nego i njihovo pobuđivanje kod publike.

Ključne reči: *De oratore*, *Tusculanae disputationes*, gnev, bes, uverljivost.

Ako se uzme u obzir mišljenje, opšteprihvaćeno u antici, da su govornikove osnovne dužnosti *docere*, *conciliare* i *permovere*,¹ onda se u okviru svake od tih dužnosti otvara pitanje uverljivosti. Među sredstvima kojima se uverljivost postiže jeste nivo emotivnosti koji govornik ispoljava ili pokušava da izazove, bilo da se obraća slušaocima ili čitaocima. Jedna od važnijih emocija koju govornik treba da ispolji ili prikrije jeste bes. Ogorčenje, gnev i bes nezaobilazna su tema u grčkoj književnosti, od Homerovih epova do tragedija, kao i u filozofiji, kod Platona, Aristotela, peripatetičara, stoičara, epikurejaca, i neke su od emocija kojima se Ciceron bavi u spisima *O govorniku* i *Rasprave u Tuskulu*.² Najvažniji Ciceronov retorski spis, poput filozofskih dela napisan u obliku dijaloga, sa spomenutim filozofskim ne povezuje samo jedna od tema, tretman emocija³, nego i filozofski pristup proučavanju retorike,⁴ tako da on ne predstavlja samo priručnik za govornike.⁵ Valja napomenuti da je u ovom spisu kao i u Aristotelovoj *Retorici* od svih emocija najviše prostora posvećeno upravo besu. S druge strane, spis *Rasprave u Tuskulu* krase

¹ Tu teoriju detaljno je razradio Ciceron: *De Or.* 2.115, 128, 310; 3.104; *Or.* 69; *Brut.* 185, 276; *Opt. gen.* 1.3. Vidi F. Solmsen, »Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings«, *Classical Philology* 33 (1938), 390–404, ovde 399–400.

² O besu, tj. o potrebi da se on u svakom trenutku obuzda, Ciceron piše u *Q. fr.* 1.1.38.

³ U ovom spisu kao i u Aristotelovoj *Retorici* od svih emocija najviše prostora posvećeno je besu.

⁴ Na uobličavanje ovoga spisa značajno je uticala Ciceronova opčinjenost filozofijom i grčkom kulturom uopšte.

⁵ Gary Remer, »Political Oratory and Conversation: Cicero versus Deliberative Democracy«, *Political Theory* 27 (Feb. 1999), 39–64.

neke osobine Ciceronove retorske kompozicije: argumentacija, stavljanje akcenta na uvodne i zaključne delove izlaganja⁶, a učesnici u razgovoru povremeno podsećaju na aktere sudskog spora. Ovaj spis razlikuje se od njegovih ostalih filozofskih dela i po tome što je namenjen širokoj publici a ne samo uskom krugu stručnih ljudi. Stoga se Ciceron potrudio da iz tog njegovog spisa u mnogo većoj meri progovori besednik.

Na osnovu razmišljanja o gnevu i besu iznetih u navedenim delima pokušaću da utvrdim da li je, prema Ciceronu, govorniku dozvoljeno ispoljavanje ovih emocija, odnosno da li i ih on sam sme predočiti ili nametnuti publici. Takođe, razmotriću koliko se stavovi o tim emocijama podudaraju a koliko razlikuju u retorskom i filozofskom spisu.⁷

Teme *Rasprava u Tuskulu* jesu smrt, bol tela i duše, duševni nemiri i isticanje vrline kao preduslova za srećan život. Nakon treće knjige, koja je posvećena razmatranju duševne patnje, u četvrtoj se raspravlja o duševnim nemirima. U toj knjizi u skladu sa stoičkom teorijom⁸ Ciceron odbija afekte i strasti⁹, a pogotovo gnev¹⁰, za koji kaže da, kao i pijanstvo ili ludilo, nije neophodan za ispoljavanje hrabrosti.¹¹ Takođe, bes kao i ostale emocije nisu neophodni za odlučno, pravično i delotvorno postupanje, a gnevan čovek budući da je u poremećenom stanju ne može da rezonuje niti da deluje kao zdrava ličnost. Iz ovakvog generalnog stava proizlazi da i govornik treba da bude uzdržan, ali mu ipak dopušta da bude kontrolisano besan.

Prvo ću navesti nekoliko mesta gde Ciceron iznosi uopštene stavove:

Gnev je početak ludila.

An est quicquam similis insaniae quam ira? quam bene Ennius¹² initium dixit insaniae. (4.52)

⁶ *De Or.* 2.313–332.

⁷ Spis *O idealnom govorniku* napisan je 55, a spis *Rasprave u Tuskulu* 45. godine.

⁸ Zastupanje stavova stoičara je nekonzistentno i retorski obojeno pre nego razložno, ali su ključni argumenti sasvim jasno predočeni (Margaret Graver, *Cicero on the Emotions*, Chicago–London 2002).

⁹ Strasti nastaju iz zabluda (4.57).

¹⁰ Gnev, razjarenost i mržnja po stoičarima nastaju iz žudnje (4.16).

¹¹ 4.50–53.

¹² Ciceron u tom spisu često citira rimske pesnike. Poreklo pak ovih Enijevih reči nije poznato.

Boris Pendelj

Gnev je ludilo dok god uznemirava dušu.

Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet. (4.77)

Gnev je neprirodan i suprotan razumu.

Ubi sunt ergo isti,¹³ qui iracundiam utilem dicunt – potest utilis esse insania? – aut naturalem? an quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? (4.79)

Mudar čovek ne može da bude obuzet emocijama pa ni gnevom.

Libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem?
(4.57)

Za razliku od stavova koji se odnose na sve ljude, pa čak i na mudrace, oni koji se odnose na govornika donekle su drugačiji. Govorniku je dopušteno da se pretvara da je gnevan; ali on ne može biti gnevan stvarno, jer se bavi događajima ili pitanjima koja su okončana.

Oratorem vero irasci minime decet, simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? Quid? Cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus? (4.55)¹⁴

Ovaj stav možda ima suviše uopšten smisao, budući da se npr. ne pravi nikakva razlika između sudskog i političkog govora, a ne postavlja se ni pitanje da li govornik zastupa stranku ili govori u svoje ime. Takođe, ovde je reč samo o govoru koji se bavi minulim događajima, a ako se uzmu u obzir npr. Ciceronove Filipike, teško se može reći da tema tih govora nije bila aktuelna.¹⁵

U nastavku istog odeljka ne samo što dopušta simuliranje besa nego ističe da pravi govornik to veštije radi čak i od glumca.

...aguntur ista praeclare, et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. (4.55)

O spoljašnjim senzacijama, odnosno o potrebi da govornik poseduje neke osobine srodne glumačkim, sličan stav iznosi Ciceron i u spisu *O govorniku*:

¹³ Odnosi se na peripatetičare, vidi 4.43.

¹⁴ Ciceron sugeriše da je u svojim Katilinarima fingirao bes. O tome uz ispoljavanje lažne skromnosti: *Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in re p. fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus* (4.52).

¹⁵ Sa ovakvim stavom, a pogotovu sa prvom rečenicom, verovatno bi se složio Plinije Mlađi (*Ep.* 1.20), koji smatra da izgovorena beseda u pisanoj verziji može da bude lošija ali, isto tako, citirajući baš Ciceronov odlomak iz govora protiv Vera, da najbolji napisani pa čak i fingirani govor može da obiluje govorničkim figurama koje zvuče kao da su improvizirane. Ako je i po Pliniju očigledno uverljivost najvažnija osobina napisanog govora, on sigurno ne bi branio govorniku da i u pismenoj verziji simulira bes.

Sed haec adiuvant in oratore: lenitas vocis, vultus pudor[is significatio], verborum comitas; si quid persequare acrius, ut invitus et coactus facere videare. (2.182)

Dok se u prvoj rečenici (4.45) od govornika i pri simuliranju besa očekuje pribranost, u drugoj (2.182) se od njega zahteva da pokaže kako bes ispoljava nerado i samo u krajnjoj nuždi. U *Raspravama* poslednji argument ne bi bio validan jer ni takav način ispoljavanja besa nije opravdan budući da se od govornika očekuje da povremeno ispoljava samoobuzdavanje odnosno samokontrolu, te kada je besan, ne treba da napada nego da sačeka da bes prođe ili da ga zanemari.

His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi conligant... aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. (4.78)¹⁶

U drugoj knjizi spisa *O govorniku* Ciceron razmišlja donekle drugačije, jer se u velikoj meri priklanja stavovima peripatetičara po kojima su emocije prirodne a njihovo ispoljavanje korisno za javne ličnosti. U odlomku u kome se bavi emocijama govornika, ali i publike (2.182–216), posebnu pažnju posvećuje gnevu i mržnji.

Gnev i mržnju Ciceron svrstava među desetak vrsta emocija koje treba izazvati kod sudija kao i kod slušalaca kojima se govornik obraća.

Iam quoniam haec fere maxime sunt in iudicium animis aut, quicumque illi erunt, apud quos agemus, oratione molienda, amor odium iracundia, invidia misericordia, spes laetitia, timor molestia. (2.206)

O važnosti pobuđivanja emocija Ciceron piše i u spisu *Orator* gde, između ostalog, kaže da ne postoji način da se osećanja slušalaca raspale ili umire, kojim se on u svojim govorima nije poslužio.¹⁷

U govorima u kojima se na sudijska osećanja ne može uticati silovitim podsticanjem treba ispoljavati ljubaznost i blagost, a izbegavati naprasitost i svadljivost:

Facilitatis, liberalitatis, mansuetudinis, pietatis, grati animi, non appetentis, non avidi signa proferre perutile est; eaque omnia, quae proborum, demissorum, non acrium, non pertinacium, non litigiosorum, non acerborum sunt, valde benevolentiam conciliant abalienantque ab eis, in quibus haec non sunt. (2.182)

Sed genus hoc totum orationis in eis causis excellit, in quibus minus potes inflammari animus iudicis acri et vehementi quadam incitatione. (2.183)

¹⁶ Ovaj stav je u skladu sa 4.55.

¹⁷ Or. 132.

Ovakav ton primereniji je u odbrambenim govorima. Njime se naglašava pomirljivost, skromnost i poštenje, a stiže blagonaklonost.

Drugom pak vrstom govora, koju treba primenjivati u teškim, neizvesnim i izuzetno važnim parnicama, snažnije se pobuđuju osećanja sudija, između ostalog mržnja, zavist ili odbojnost. Takvim se dakle govorima direktnije i smelije oblikuje svest sudija odnosno slušalaca i nameću emocije.

sic equidem cum adgredior in ancipiti causa et gravi ad animos iudicum pertractandos, omni mente in ea cogitatione curaque versor, ut odoror, quam sagacissime possim, quid sentiant, quid existiment, quid exspectent, quid velint, quo deduci oratione facillime posse videantur. (2.186)

U vezi sa ovom vrstom govora u članku o Ciceronovom govorništva M. L. Clarke¹⁸ posebno ističe njegovu emocionalnu snagu, i kao primer veštog pobuđivanja emocija prvo spominje upravo izazivanje besa i odvratnosti prema protivniku upotrebom nesvakidašnjeg i jedinstvenog rečnika uvreda kojima zasipa svoje protivnike (Pizon, Gabinije, Vatinije, Antonije) da bi oslikao njihovu poročnost i pokvarenost.

Govornik mora da nauči da izazove mržnju prema protivniku ali i da je otkloni sa sebe kao i sa onih koji ga podržavaju.

atque eisdem his ex locis et in alios odium struere discemus et a nobis ac nostris demovere... eademque haec genera sunt tractanda in iracundia vel excitanda vel sedanda. (2. 208)

Zatim objašnjava da se mržnja izaziva tako što se preuveličava čin koji je za publiku poguban ili nepogodan, a osećanja bliska mržnji kada se preuveliča čin usmeren na poštene, nevine građane kao i na državu uopšte.

nam si, quod ipsis, qui audiunt perniciosum aut inutile sit, id factum augeas, odium creatur; sin, quod aut in bonos viros aut in eos, quos minime quisque debuerit, aut in rem publicam, tum excitatur, si non tam acerbum odium, tamen aut invidiae aut odi non dissimilis offensio. (2. 208)

Ako se prethodni odlomak protumači kao Ciceronov stav da govornik sme donekle i da manipuliše osećanjima slušalaca tako što svesno utiče na promenu njihovog raspoloženja, a sve to mogu da potvrde i njegove nimalo skromno iskazane i već spomenute reči iz spisa *Orator*, postavlja se pitanje koliko je iskren kada naglašava potrebu da govornik bude iskren i da se ne uzdržava od ispoljavanja sopstvenih emocija.

O potrebi da se otvoreno i bez pretvaranja pokažu emocije takođe

¹⁸ »Ciceronian Oratory«, *Greece & Rome* 14 (1945), 75–81.

raspravlja u istoj knjizi spisa *O govorniku*. Naime, poželjno je da govornik bude iskren jer samo u tom slučaju može da mu se veruje; isto tako, govornik će kod slušalaca najlakše pobuditi one emocije kojima je i sam obuzet.

Neque fieri potest ut doleat is, qui audit, ut oderit, ut invideat, ut pertimescat aliquid, ut ad fletum misericordiamque deducatur, nisi omnes illi motus, quos orator adhibere volet iudici, in ipso oratore impressi esse atque inusti videbuntur. (2.189)

Potom od govornika očekuje da besni, mrzi, da se tokom govora raspali i da na taj način kod slušalaca izazove slična osećanja.

Non me hercule umquam apud iudices [aut] dolorem aut misericordiam aut invidiam aut odium dicendo excitare volui quin ipse in commovendis iudicibus eis ipsis sensibus, ad quos illos adducere vellem, permoverer; neque est enim facile perficere ut irascatur ei, cui tu velis, iudex, si tu ipse id lente ferre videare; neque ut oderit eum, quem tu velis, nisi te ipsum flagrantem odio ante viderit. (2.189-190)

Bes, tugu i ostala osećanja sada po Ciceronu nameću misli i same teme o kojima se raspravlja tako da ovde odbacuje potrebu da se govornik pretvara ili da laže.

Ac, ne hoc forte magnum ac mirabile esse videatur hominem totiens irasci, totiens dolere, totiens omni motu animi concitari, praesertim in rebus alienis, magna vis est earum sententiarum atque eorum locorum, quos agas tractesque dicendo, nihil ut opus sit simulatione et fallaciis. (2.191)

Stavovi izneti u poslednjim navedenim odeljcima donekle su u koliziji sa onima iznetim u *Raspravama* gde kaže da govorniku ne samo da je dopušteno da se pretvara da je besan, nego je poželjno da to radi uverljivije čak i od glumaca (4.55).

U nastavku ide još dalje i kaže da je u besedništvu, kao i u poeziji, poželjno ispoljiti žar pa čak i nadahnuto ludilo.¹⁹

Saepe enim audivi poetam bonum neminem – id quod a Democrito et Platone in scriptis relictum esse dicunt – sine inflammatione animorum exsistere posse et sine quodam adflatu quasi furoris. (2.194)²⁰

Iskrenošću, saosećanjem i ispoljavanjem emocija stiže se poverenje i na taj način se može prizvati i nametnuti željena emotivna reakcija slušalaca.

¹⁹ U prethodnom odeljku (2.193) slično govori i o Pakuviju. Dok u ovom delu priznaje postojanje stvaralačkog ludila besa i o tome afirmativno piše, u *Raspravama* citira stihove iz Akcijevog *Atreja* i zaključuje da ih pisac nije napisao u gnevu (4.55). Uz još jedan citat iz navedene tragedije o gnevu govori kao o vrsti ludila (4.77).

²⁰ Upor. *Div.* 1.80.

Boris Pendelj

Quibus omnibus verbis, quae a me tum sunt habita, si dolor affuisset meus, non modo non miserabilis, sed etiam inridenda fuisset oratio mea. (2.196)

Stoga je izuzetno važno znati besneti, tugovati i plakati i takva osećanja ne treba kriti.

Quam ob rem hoc vos doceo, Sulpici, bonus ego videlicet atque eruditus magister, ut in dicendo irasci, ut dolere, ut flere possitis. (2.196)

Pored samih Ciceronovih govora i ove reči mogu da potvrde primedbu da je stvaranje dramatične situacije u sudnici Ciceronov *trade mark*²¹ i da je u takvim okolnostima on redovno protagonista, bilo da nastupa kao senator ili konzul, moralista, optimat ili popular, onaj ko pokreće ili ko potresa.

Poslednja dva citata nisu u skladu sa razmišljanjima iznetim u *Raspravama* po kojima pravog govornika odlikuje veština pretvaranja (4.55), koju opet u maločas navedenom odeljku *De Or.* 2.189 ne smatra prestižnom osobinom.

Dok u drugoj knjizi spisa *De oratore*, kao što se vidi iz nekoliko navedenih primera, ističe važnost spontanog i neposrednog izražavanja emocija, pa tako i besa i gneva, u trećoj knjizi istoga dela (3.205) među figure misli ubraja i razuzdanost (*effrenatio*) i bes (*iracundia*)²² i tako ističe važnost svesnog ispoljavanja i izazivanja emocija.

Ako se nakon navedenih odlomaka iz retorskog spisa vratimo na osnovne dužnosti koje se postavljaju pred govornika složićemo se da kod Cicerona, za razliku od Aristotela, potreba da se utiče na emocije slušalaca (*permovere*) dominira u odnosu na preostale dve dužnosti (*docere, conciliare*),²³ a sticanje naklonosti u odnosu na verodostojno iznošenje činjenica i uverenja.²⁴

Kako su se Ciceronovi teorijski stavovi, pa tako i njegov odnos prema besu i gnevu, ispoljavali u praksi moguće je proveriti u njegovim govo-

²¹ Harold Gotoff, »Oratory: The Art of Illusion«, *Harvard Studies in Classical Philology* 95 (1993), 289–313.

²² Bes, odnosno fingiranje besa, i Kvintilijan (9.2.26) svrstava među figure misli.

²³ *De Or.* 2.310. Za razliku od uobičajenog mišljenja da emocije publike treba pobuditi u uvodnom i završnom delu govora Ciceron smatra da je to korisno činiti tokom čitavog govora barem kroz digresije.

²⁴ Michele Zerba, »Love, Envy and Pantomimic Morality in Cicero's "De oratore"«, *Classical Philology* 97 (2002), 299–321.

rima. Leksika kojom se Ciceron služi u drugoj Filipici opisujući svoga protivnika navodi na zaključak da je neuporedivo više na umu imao svoj spis o idealnom govorniku nego filozofski spis u kome, doduše, dopušta govorniku da se pretvara da je besan, ali da pri tome ostane miran i pribran (4.78). Ostaje otvoreno pitanje koliko je govornik zaista bio besan a koliko je želeo da ostavi takav utisak, ako se uzmu u obzir okolnosti u kojima je taj govor pisan i kada je objavljen, a posebno poslednja citirana rečenica iz spisa *O govorniku* (2.196).

Najzad, budući da je poznato da je Ciceron prvo napisao spis *O govorniku*, desetak godina kasnije *Rasprave u Tuskulu*, a samo godinu ili dve docnije govore protiv Antonija, može se zaključiti da je u delu u kome se ne bavi govorništvo u užem smislu bio priklonjeniji stavu da govornik gnev i bes ne treba da ispoljava, dok u delu u kome se striktno bavi retorskom teorijom kao i u govorima u kojima štiti sopstvene interese smatra da te emocije ne treba prikrivati i da ih treba nametnuti²⁵ i sudijama i publici.

Summary

Accepting the opinion that the convincing force of a speech can be influenced by an expressive level of the emotion, I tried to check Cicero's attitude towards the expression of emotions, based on his two differently styled works. One of the topics of his rhetorical work *De Oratore* and his philosophical *Tusculanae Disputationes* is the treatment of emotions. Cicero had no consistent opinion on rage and scorn, to which he dedicated the most attention in both works. In *Tusculanae*, a work influenced by stoic ideas, he claims that these feelings were essentially strange to the human being; he considers anger unnatural and even a symptom of insanity. Still, Cicero allowed the orator to simulate rage. In *De Oratore* he claims that sincerity is all-important for gaining attention from the audience. From this point of view, to express and even induce rage and scorn becomes legitimate and indeed desirable. If we take into account Cicero's speeches—especially the *Philippics*, where he not only defended certain political ideas but also fought for life,—it becomes all the more obvious that impassibility belongs to his philosophical beliefs without being part of his rhetorical theory or practical attitudes.

²⁵ Gotoff smatra da Ciceronu nije strana sklonost da iskrene istinu i ako mu ona ide u prilog u slučaju da ima delotvorniju strategiju, jer mu je cilj da stvaranjem iluzije njegov govor bude ubedljiv u određenom trenutku ili situaciji.

Dragana Dimitrijević

Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio**

Apstrakt. Galerija portreta rimskih političara čini važan strukturalni element Ciceronove besede *Pro Sestio*. Ovaj rad ima za cilj da na primeru Klodijevog lika u ovoj besedi baci dodatno svetlo na Ciceronov način portretisanja pojedinih istorijskih ličnosti, imajući, pre svega, u vidu princip *tipizacije* i princip *individualizacije*.

Ključne reči: Ciceron, Klodije, portret, tipizacija, individualizacija

Tipizacija i individualizacija pri opisivanju čoveka predstavljaju dva međusobno suprotstavljena principa, čiji dinamičan odnos u velikoj meri određuje prirodu svakog književnog dela¹. Preplitanje ova dva principa nastojaćemo da istražimo na jednom primeru iz rimskog republikanskog besedništva. Naime, analizom Klodijevog portreta u besedi *Pro Sestio* pokušaćemo da utvrdimo na koji je način Ciceron prilazio ovom problemu, tj. da li je i u kojoj meri Klodijev lik tipiziran ili individualizovan, ili je, pak, uspostavljena izvesna ravnoteža u primeni datih principa.

Politička suđenja su uvek, kako danas, tako i u antici, izazivala veliku pažnju javnosti. Na jednom takvom suđenju, interesantnom za mnoge stanovnike Rima sredinom I veka pre n.e, Ciceron je izneo besedu *Pro Sestio*, koja je potom, za najviše nekoliko nedelja, u gotovo neizmenjenom obliku objavljena². Znamo da su još u II veku pre n. e. izvesni

* Jedna verzija ovog rada prezentovana je na multidisciplinarnoj konferenciji »Lice«, održanoj 24–25. novembra 2005. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu, u organizaciji udruženja *Philologia*.

¹ O ova dva principa vidi odrednicu *individualizacija* u *Rečniku književnih termina* (Beograd, 1985), str. 267.

² Mišljenje da je ova Ciceronova beseda pretrpela znatne izmene pre objavljivanja, izneto u E. Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus* (Stuttgart–Berlin, 1922), str. 135, kritikovano je i argumentovano pobijeno u L. G. Pocock, *A Commentary on Cicero In Vatinius, with an historical introduction and appendices* (London, 1926), str. 196. U novije doba ispravnost Pokokovog suda pokazana je u J. N. Settle, *The Publication of Cicero's Orations* (Diss. University of North Carolina, 1962), str. 203; W. C. McDermott, »Cicero's Publication of his Consular Orations« *Philologus* 116

znameniti Rimljani objavljivali svoje besede govorene na sudu, u Senatu ili pred narodom³. Dakle, izvesno je da su Rimljani, nalik Grcima, i pod njihovim direktnim uticajem, u pojedinim primerima svog besedništva prepoznavali višestruku vrednost, koja treba da se zabeleži, nanovo čita i služi kao smernica budućim generacijama. S obzirom na to da je Ciceron jedini rimski besednik iz doba Republike čiji je određen broj beseda sačuvan u celosti, mogućnosti za dijahronijsko i sinhronijsko proučavanje njegovog besedništva, tj. poređenje sa besedama njegovih rimskih prethodnika i savremenika, čije je besedništvo samo fragmentarno sačuvano, veoma su svedene. Stoga, svaka ocena o njegovom besedničkom umeću nužno ima izrazito relativizujući karakter. Ipak, gotovo sa sigurnošću možemo reći da Ciceronove besede predstavljaju jasan odraz onoga što je Rimljaninu u I veku pre n. e. bilo blisko i prijemčivo, te ih, između ostalog, treba posmatrati i kroz tu, socio-kulturološku, prizmu.

Između onoga što se u antičkoj retorskoj teoriji smatralo vrlo važnim kvalitetom svakog govornika i onoga što od dobrog govornika očekujemo danas ne postoji suštinska razlika – to je načelo da izgovorene reči treba da budu u skladu s datom situacijom i da budu prilagođene datoj publici⁴. Pri tom, važno je naglasiti jednu specifičnost rimskog sudstva kako u odnosu na grčko, tako i u odnosu na moderno: izrazito veliki, često presudan, značaj govornikove društvenog ugleda i uticaja, tj. njegove *auctoritas*⁵. Ove odrednice poslužiće nam kao okvir za istraživanje Ciceronove retorske strategije i tehnike pri napadu na Publija Klodija u besedi *Pro Sestio*.

Septembra 57. godine pre n. e. Ciceron se vraća u Rim posle jednoipogodišnjeg progonstva, na koje je bio primoran, pre svega politikom

(1972), str. 277-84; J. W. Crawford, *M. Tullius Cicero. The Fragmentary Speeches. An Edition with Commentary* (Atlanta, 1994), str. 271.

³ Iako je pretklasično rimsko besedništvo samo fragmentarno sačuvano, ovo možemo zaključiti npr. po sačuvanim naslovima i odlomcima beseda Katona Starijeg. Vidi H. H. Scullard, *Roman Politics 220-150 B.C.* (Oxford, 1951), str. 256-72.

⁴ Npr. vidi Ciceronovo mišljenje u delu *Orator: Semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia* (24).

⁵ O ovoj specifičnosti rimskog sudstva vidi u G. Kennedy, »The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome«, *AJP* 89 (1968), str. 419-36.

narodnog tribuna Publija Klodija⁶. I pored Ciceronovih napora da kako druge, tako i samog sebe ubedi da veličanstveni doček, koji mu je priređen pri povratku, nesumnjivo pokazuje obnavljanje, pa čak i jačanje, njegovog pređašnjeg ugleda u društvu, ubrzo postaje jasno da on više nikada neće igrati jednu od glavnih uloga na rimskoj političkoj sceni, te da će morati da se pomiri s ulogom statiste⁷. Ako se podsetimo da je u Rimu autoritet govornika često imao presudan značaj za uspeh besede, onda činjenica da je Ciceron uspešno branio svoje klijente na sudu i dve, tri godine po povratku iz progonstva zaslužuje posebnu pažnju. Naime, postavlja se pitanje koja retorska sredstva je Ciceron koristio kako bi nadomestio taj ozbiljan nedostatak – posrnuće svog autoriteta.

Prva sačuvana Ciceronova sudska beseda iz perioda *post reditum*, posle povratka iz progonstva, jeste upravo beseda *Pro Sestio*. Polovinom marta 56. godine, nastupivši kao poslednji govornik, Ciceron je besedio u korist Publija Sestija, jednog od svojih najvernijih pomagača za vreme progonstva; i svom je klijentu doneo jednoglasnu oslobađajuću presudu. Budući da je ova beseda izgovorena samo dva meseca pre tzv. Dogovora trijumvira u Luki, kojem je u istorijskoj nauci dugo pripisivan izuzetan značaj, pažnja istraživača bila je gotovo isključivo usmerena na njenu istorijsko-političku dimenziju. Išlo se čak dotle da je beseda *Pro Sestio* tumačena kao »politički pamflet optimata«⁸. Naime, sama tužba protiv Sestija bila je motivisana političkim razlozima, žestokim, često krvavim sukobima između pristalica dve glavne struje u rimskoj politici, optimata i populara⁹. Budući da je Sestije bio jedan od istaknutih predstavnika optimata, Ciceron se pri opširnom izlaganju o ovoj polarizaciji u rimskoj politici snažno založio za stavove optimata. Da li zaista treba doslovno

⁶ Pored brojne strane naučne literature, za dati period vidi veoma informativnu uvodnu studiju Ž. Petkovića, datu uz Ciceronovu *Besedu za Milona*, prev. V. Nedeljković (Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998), str. 7–111.

⁷ Vidi T. N. Mitchell, »Cicero Before Luca (September 57 – April 56 B.C.)«, *TAPA* 100 (1969), str. 320.

⁸ Meyer, *Caesars Monarchie*, str. 135.

⁹ O značenju termina *optimates* i *populares* vidi R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), str. 12; C. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate* (Cambridge, 1950), str. 31–65; R. Seager, »Cicero and the Word *popularis*«, *CQ* 22 (1972), str. 328–38.

verovati u sve besednikove reči? Da li ključ za razumevanje retorskog postupka u ovoj besedi valja tražiti isključivo na planu politike? Koliko su na Ciceronove jezičke izbore uticali i neki drugi, najčešće zanemareni, spoljašnji faktori, kao što su šarenolikost i brojnost publike ili meteorološke prilike¹⁰?

Davno je primećeno kako je u besedi *Pro Sestio* Ciceron znatno manje pažnje posvetio pripovedanju o Sestijevom životu i karakteru, nego izlaganju o samom sebi¹¹. Naime, pošto Ciceron nije mogao da se osloni na svoj sopstveni autoritet (*auctoritas*) u datom trenutku, preostalo mu je da se zakloni iza ugleda optimata, kao i iza svog predašnjeg ugleda, koji je kod publike valjalo osvežiti raznovrsnim reminiscencijama. Ako smatramo kako su meteorološki uslovi, s obzirom na to da se parnica vodila u martu (u Rimu), gotovo izvesno bili veoma povoljni, te da su omogućili da se na suđenju Sestiju okupi veliki broj ljudi, veoma različitog obrazovnog nivoa i društvenog položaja, ostaje da ispitamo na koji način je Ciceron istovremeno zadovoljio različite ukuse svojih slušalaca i osigurao postojanost njihove pažnje. Pisana verzija besede *Pro Sestio* ne dopušta nam da pomislimo kako se u ovom slučaju Ciceron slepo držao jednog od osnovnih retorskih načela – kratkoće izlaganja¹². Međutim, ono što je u datoj situaciji publiku zasigurno moglo da ostavi prikovanu za govornicu jeste Ciceronovo poštovanje drugog osnovnog retorskog načela – jasnoće. Naime, na samom početku besednik naznačava dve glavne ideje, dve antiteze koje se provlače kroz celu besedu: prvo, duboki jaz između prošlih, slavnihi vremena, kada su se poštovale prave vrednosti, i savremenog trenutka, kada su se te stare vrednosti gotovo zaboravile; drugo, odavno prisutna, ali nikad jasnija, podela rimskog građanstva na one koji se zalažu za očuvanje, ili bolje – oživljavanje starog poretka, pristalice optimata, među kojima istaknutu ulogu ima Publije Sestije, i na one koji teže rušenju starog poretka, pristalice populara, koje predvodi Ciceronov neprijatelj, Publije Klodije. Ove dve,

¹⁰ Značaj ovih najčešće zanemarenih faktora naglašen je u A. Vasaly, *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory* (Berkeley, 1993).

¹¹ Meyer, *Caesars Monarchie*, str. 135.

¹² S obzirom da ova beseda, sa svojih 147 odeljaka, ne spada među kraće Ciceronove besede.

u suštini, veoma jednostavne poruke besednik ponavlja mnogo puta i na mnogo načina, te time značajno utiče da one budu prihvaćene od strane slušalaca.

Dakle, već na početku besede optimati i njihove pristalice dobijaju ulogu »dobrih momaka«, koji se, ne štedeći sebe i izlažući se opasnostima, upiru da očuvaju red i stabilnost u državi, dok populari, tj. »loši momci«, gledajući isključivo svoje lične interese, žele da potkopaju državne temelje i da sruše državu. Ovakvo bipolarno, »crno-belo« prikazivanje ljudi i događaja sasvim je karakteristično za besednički žanr¹³. Ako, pri tom, uzmemo u obzir da su antički retorski priručnici detaljno propisivali koje osobine se smatraju poželjnim i vrednim hvale, a koje treba naglasiti pri kuđenju, čini se da je pred Ciceronom stajala jasno ocrtana šema šta kod sebe i svog klijenta treba da istakne, a šta da kaže o svojim protivnicima, pre svega o Klodiju. Međutim, govornikov zadatak nije bio tako lak, kako bi se na prvi pogled moglo pomisliti. Naime, uprkos činjenici da je Ciceron trebalo da se kreće »utabanim stazama« retorske teorije i prakse, njegova karakterizacija Klodijevog lika nije smela da bude krajnje šematizovana, tj. da odaje utisak suvog prikaza. To je bilo posebno važno, s obzirom na to da je Ciceron govorio o čoveku koji je verovatno lično prisustvovao suđenju. Dakle, pretila je opasnost da suviše tipiziran lik Klodija slušaocima bude u prevelikom neskladu s onim što su oni mogli bilo da vide neposredno pred svojim očima, bilo da sasvim dobro poznaju. Sama komunikaciona situacija je, dakle, nalažala da se pri portretisanju Klodija Ciceron na prvom mestu usredsredi na Klodijeve duhovne osobine, koje su, naravno, daleko pogodnije za različite, pa time i tendenciozne interpretacije.

Potom, potrebno je da se osvrnemo na retorska pravila o opisivanju ličnosti (*ethopoiia*), čiji je autor sam Ciceron. Upravo sredinom pedesetih godina I veka Ciceron je radio na svom retorskom delu *De Oratore*, koje se po mnogo čemu izdvaja od ostalih retorskih priručnika iz helenističkog i rimskog perioda. Između ostalog, u ovom Ciceronovom retorskom sistemu mesto i uloga *ethos-a*, jednog od tri osnovna načina argu-

¹³ O šematizovanom prikazivanju ličnosti u besedništvu vidi D. A. Rusell, »Ethos in Oratory and Rhetoric« u *Characterization and Individuality in Greek Literature*, ured. C. Pelling (Oxford, 1990), str. 198.

mentacije, je znatno, možemo reći suštinski, drugačija od onoga što su propisivali retorski priručnici posle Aristotela¹⁴. Naime, helenistička retorska tradicija je ograničavala upotrebu *ethos*-a isključivo na deo besede koji se neposredno naslanja na uvod (*prooemium*), tj. mesto *ethos*-a bilo je fiksirano¹⁵. Nasuprot tome, Ciceron se zalaže da se *ethos*, kao i *pathos*, koriste tokom cele besede i kroz nju »teku kao krv«¹⁶. To načelo je u skladu s Aristotelovom »Retorikom«, kojoj, prema sopstvenom priznanju, Ciceron duguje mnogo. Dakle, zalažući se za ovakvu ulogu *ethos*-a, Ciceron nije ustao protiv celokupne retorske tradicije, već pre možemo reći kako je učinio napor da se ponovo promovišu izvorne ideje njenog najvećeg autoriteta. Postavlja se pitanje da li je, a ako jeste, onda i kakve je implikacije imalo dato Ciceronovo retorsko načelo na njegovu retorsku praksu. Pred nama je zadatak da ispitamo na kojem se mestu ili mestima u besedi *Pro Sestio* nalaze elementi karakterizacije Klodijevog lika.

Pre nego što pređemo na detaljniju analizu invektive protiv Klodija u ovoj Ciceronovoj besedi, postavimo sebi za cilj da na kraju pokušamo da odgovorimo na važno pitanje: koliko je leksika koja je upotrebljena pri napadu na Klodija u skladu sa leksikom koju je Ciceron inače koristio u svojim invektivama? Potom, pokušaćemo da makar nazremo koliko su Ciceronovi jezički izbori pri portretisanju Klodija u saglasju sa načinom na koji su drugi rimski besednici napadali svoje protivnike.

Suđenje Sestiju nije bila tek prva, a neće biti ni poslednja, prilika u kojoj se Ciceron obrušio na Klodija. Naime, treba naglasiti kako je Klodije bio meta Ciceronovih napada u više navrata, od septembra 57. godine, nakon Ciceronovog povratka iz progonstva, pa sve do 52. godine, do Klodijevog nesrećnog kraja¹⁷. Dakle, kao što je najupečatljiviji »negativac« u Ciceronovim besedama iz sedamdesetih godina I veka pre n. e. bio Ver, u onima iz šezdesetih Katilina, a u onim iz četrdesetih Marko Antonije, tako Klodije ostaje jedan od glavnih »negativnih« junaka u

¹⁴ Vidi J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero* (Amsterdam, 1989).

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ciceron kaže: *Sicuti sanguis in corporibus, sic illae in perpetuis orationibus fusae esse debebunt* (*De Orat.* 2.310).

¹⁷ O tome vidi uvodnu studiju Ž. Petkovića, *Beseda za Milona*, str. 7–11.

gotovo svim besedama iz pedesetih godina¹⁸. Ostaje da istražimo da li se invektivna protiv Klodija u besedi *Pro Sestio*, ipak, po nečemu izdvaja od ostalih beseda u kojima je takođe prisutan Klodijev lik, kao i od onih u kojima se Ciceron obrušava na svoje druge neprijatelje.

Na ovom mestu treba napomenuti da Ciceron sve do 15. odeljka ove besede uopšte ne pominje Klodija, tj. ne iznosi ni jednu aluziju koja bi se odnosila direktno na njega. Posle kratkog uvoda, u kojem je, kao što smo rekli, Ciceron izneo glavne idejne obrise besede, on ukratko izlaže najvažnije momente iz života svog klijenta, kao i njegov karakter. Gotovo samo u tom segmentu ove besede Sestiju, jednom od dva glavna »pozitivna« junaka, jeste posvećena veća pažnja. U 15. odeljku, dakle, postaje jasno da je glavni »negativni« junak, antipod Ciceronu i Sestiju, u stvari Klodije. Takav zaključak je Ciceronova publika mogla veoma lako da izvede, ali na osnovu jasne aluzije, a ne direktnog imenovanja. Naime, govornik tu pominje prelazak iz patricijskog u plebejski rod *furibundi hominis ac perditum ... oti et communis salutis inimici* (»mahnitog čoveka i propalice, neprijatelja sveopšteg mira i stabilnosti«). To je svakog iole obaveštenog Rimljanina navodilo da pomisli na Publija Klodija, čiji je proces prelaska iz patricijskog u plebejski rod, neophodnog radi isticanja kandidature za narodnog tribuna, trajao daleko kraće nego što su to nalagale norme i običaji¹⁹. Takođe, u navedenim sintagmama zastupljene su lekseme, koje je Ciceron i ranije koristio kada se obrušavao na svoje neprijatelje: *perditus* (»propalica«)²⁰ i *inimicus* (»neprijatelj«)²¹. Potom, čak

¹⁸ Ciceron je veoma oštro napao Klodija i u besedama *De Domo Sua* i *De Haruspicum Responsis*, izgovorenim pre besede *Pro Sestio*, ali beseda *Pro Sestio* najverovatnije predstavlja poslednju invektivu, izgovorenu za Klodijeva života, u kojoj je Ciceron veoma razloženo, uz mnogo detalja, besedio protiv Klodija. 52. godine, neposredno posle Klodijevog ubistva, na suđenju Titu Aniju Milonu Ciceron se ponovo svom žestinom obrušava na sad već pokojnog Klodija, ali svojom besedom ne uspeva da oslobodi optužbi svog klijenta Milona. Vidi *Besedu za Milona*. Čak i posle gotovo cele decenije Ciceron ne zaboravlja da pomene svog negdašnjeg neprijatelja: *ego P. Clodium arbitrabar perniciosum civem, libidinosum, impium, audacem, facinosum* (*Phil.* 8.16).

¹⁹ Vidi uvodnu studiju Ž. Petkovića, *Beseda za Milona*, str. 7-111.

²⁰ Najveću frekventnost data leksema ima u besedama protiv Vera (34), u besedama protiv Katiline (17), u nekoliko beseda iz pedesetih godina u kojima je glavna meta napada bio Klodije (npr. u besedi *De Domo Sua* i besedi *Pro Sestio* frekvencijski indeks je 11), i u besedama protiv Marka Antonija (21). Radi ilustracije, navešćemo samo

i u okviru ove besede date lekseme nisu na tom mestu prvi put upotrebljene. Naime, leksemu *perditus* Ciceron navodi još na samom početku, u 2. odeljku, kada uopšteno govori o onima koji trenutno ugrožavaju državu, a onda je ponovo koristi u 9. odeljku, kada govori o Katilininoj zaveri. Kao i leksema *perditus*, leksema *inimicus* navedena je još ranije u besedi, u 10. odeljku, i to, takođe, u vezi sa Katilinim pristalicama. Dakle, Ciceron svoje neprijatelje iz šezdesetih i one iz pedesetih godina svesno izjednačava, naravno, da bi doprineo jasnoći izlaganja, ali i tendencioznom pojednostavljanju, tako poželjnom u besedama.

Posebnu pažnju zaslužuje leksema *furibundus* (»mahnit«). Prema svedočanstvima kojima raspoložemo, Ciceron nije nikad ranije upotrebio ovu leksemu u svojim besedama. U ovoj prilici on je koristi dva puta (*Sest.* 15, 117), a u narednim javnim nastupima upotrebio je datu leksemu samo još jedanput, u *Filipikama*, besedama protiv Marka Antonija²². Ako se osvrnemo na upotrebu ove lekseme kod drugih rimskih autora, videćemo da ona nije dokumentovana u predklasičnoj rimskoj književnosti, a da je od Ciceronovih savremenika koriste Katul²³ u svojoj poeziji, i Salustije u istorijskom delu o Katilininoj zaveri²⁴. Dakle, reč *furibundus* nije bila rezervisana isključivo za jezik političkih invektiva.

Ciceronova retorska veština se, između ostalog, ogleda u variranju istog semantičkog sadržaja, korišćenjem korenski srodnih reči, relativno ravnomerno raspoređenih, tako da čine organsku celinu, koja se nalik na mrežu plete oko slušaoca. Naime, u 14. odeljku, pre aluzije na svog glavnog protivnika, Ciceron kaže za sebe da je bio napadnut »besom« (*furor*) izvesnih ljudi, a već u narednom, 15. odeljku, kao što smo rekli, on

neka mesta, osim u slučaju besede *Pro Sestio*, iz koje navodimo sva mesta: *Verr.* 1.1.8, 14, 15, 21, 28; 2.1.10, 20; 2.2.27, 101. *Catil.* 1.5, 13, 23, 25, 27; 2.7, 8, 11. *Dom.* 2, 6, 13, 44, 45, 58, 96. *Sest.* 2, 9, 15, 31, 39, 60, 78, 85, 100, 106, 123. *Phil.* 1.5; 2.15, 50, 78, 87, 91; 3.1, 19.

²¹ Ciceron je daleko najveći broj puta datu leksemu upotrebio protiv Vera, čak 86 puta. Međutim, njen frekvencijski indeks je visok i u besedi *Pro Sestio* (29) i u *Philippicae* (33). Zanimljivo je da je u besedama protiv Katiline data reč upotrebljena samo četiri puta.

²² *Phil.* 13.19.

²³ *Carm.* 63.31, 54.

²⁴ *Catil.* 31.9.

Klodija naziva »mahnitim«. Besednik je, govoreći o Klodiju, leksemu *furor* upotrebio još nekoliko puta u ovoj besedi, u 36, 53, 56, 63, 82, 95 i 99. odeljku. Ciceron je datu reč veoma često koristio u svojim invektivama tokom cele svoje karijere. Dakle, on »bes«, kao obeležje iracionalnih, niskim strastima obuzetih ljudi, opasnih po državni poredak, pripisuje svim svojim glavnim neprijateljima: Veru²⁵, Katilini²⁶, Klodiju²⁷, i kasnije Marku Antoniju²⁸.

Potom, u 20. odeljku besede *Pro Sestio* Ciceron Klodiju dodeljuje atribut *furiosus* (»pun besa«), što će ponoviti i neki odeljak kasnije (25). Ciceron je datu leksemu koristio i ranije, govoreći o Katilininoj zaveri²⁹, a upotrebiće je i u *Filipikama*³⁰. Ipak, pada u oči da u ovoj besedi atribut *furiosus* ima najveću frekventnost (4). Dakle, vidimo da se Ciceron ne služi samo finim nijansiranjem i variranjem, već i dobro osmišljenom akumulacijom istog semantičkog sadržaja, kao i gradacijom.

Na ovaj način govornik je pripremio teren da u 33. odeljku kaže kako je Klodije *furia patriae*. U ovoj Ciceronovoj besedi leksema *furia* ima najveću frekventnost (4)³¹. Potom, treba reći da je Ciceron još u najmanje jednoj prilici pre suđenja Sestiju poistovetio Klodija sa Furijom³², te je ova antonomazija već mogla biti poznata Ciceronovim slušaocima. Prema izvorima kojima raspolažemo, u predklasičnoj rimskoj književnosti reč *Furia* korišćena je samo u svom prvobitnom značenju, »demon Podzemlja«³³. Iako je mit o Furijama povezan sa grčkim mitom o Erinijama, Furije se od njih razlikuju po tome što nemaju nikakvu ideju o dobru. U etruskoj i rimskoj umetnosti one su predstavljene sa krilima, u

²⁵ Npr. *Verr.* 1.7; 4.38; 5.85, 106, 153.

²⁶ Npr. *Catil.* 1.1, 2, 15; 4.20.

²⁷ Npr. *Dom.* 25, 64, 91, 109, 133, 141. *Har. Resp.* 2, 10, 48. *Mil.* 3, 27, 77.

²⁸ Npr. *Phil.* 3.3; 4.3; 5.37; 10.21.

²⁹ *Catil.* 1.25.

³⁰ *Phil.* 2.1; 13.16, 39.

³¹ *Sest.* 33, 39, 109, 112.

³² *Dom.* 99, 102.

³³ Npr. *Enn. Trag. fr.* 56.

haljinama natopljenim krvlju i lica uokvirenog spletom zmija³⁴. Ciceron je prvi rimski autor za kojeg imamo svedočanstvo da je leksemu *furia* upotrebio govoreći o čoveku. Znamo da je neku deceniju kasnije i Tit Livije ovu reč uvrstio u izlaganje kralja Sifaksa o svojoj bivšoj ženi Sofonibi³⁵. Potom, važno je napomenuti da je upotreba date lekseme dokumentovana i u Ciceronovim pismima, i da se tamo u sva tri navrata ona upravo odnosi na Klodija³⁶. Dakle, ono što je Ciceron o svom neprijatelju govorio javno, sasvim je jednako onome kako ga je okvalifikovao privatno, u pismima prijateljima i svom bratu. Ova direktna korelacija između iznetog stava u javnosti i onoga što se zaista misli nije tako čest slučaj kako u antici, tako i danas; to bi moglo da nam ukaže na Ciceronov emotivan odnos prema datim ličnostima.

Posle tog prvog upiranja prstom na svog glavnog neprijatelja u 15. odeljku ove besede, Ciceronov napad na Klodija ni u narednom odeljku ne jenjava, već dobija na intenzitetu. Naime, Ciceron sad opisuje Klodija kao »nakaznu i mahnitu zver« (*taetram inmanemque beluam*). Pre svega, treba reći da je Ciceron još ranije jednog drugog neprijatelja izjednačio sa zveri, reč je o Veru³⁷. Dakle, data leksema već je bila deo Ciceronovog rečnika invektiva. Postavlja se pitanje da li se pri korišćenju ove antonomazije Ciceron oslonio na starije rimske pisce, ili se prvi osmelio da na ovaj način okarakteriše svog protivnika. Već u Plautovim komedijama, u II veku pre n. e. leksema *belua* upotrebljena je u tom prenesenom značenju, tj. odnosi se na ljude³⁸. Takođe, kod Plauta nalazimo i istu sintagmu *taetra belua*³⁹. Dakle, izjednačavajući Klodija sa zveri Ciceron nije napravio prešedan, animalizacija ljudskog lika i ranije je postojala u rimskoj književnosti. Ciceronovi slušaoci često su imali prilike da u poz-

³⁴ O ovome vidi odrednicu *Furije* u D. Srejšević, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 4. izd. (Beograd, 1992), str. 441.

³⁵ Prema Livijevoj verziji, čim je zarobljena sa svojim mužem Sifaksom, Sofoniba je za vrlo kratko vreme uspeła da se domili pobedniku, postane njegova nevesta i tako se izbavi iz ropstva (Liv. 30.13).

³⁶ *QFr.* 3.1; *Att.* 10.18; *Fam.* 1.9.

³⁷ *Verr.* 5.109.

³⁸ *Npr. Most.* 569, 607, 619. *Rud.* 543. *Trin.* 952.

³⁹ *Most.* 607.

rištu čuju Plautove junake kako izgovaraju ovu pogrđnu reč, njihovo uho bilo je naviknuto na ovakav način kuđenja.

U 20. odeljku besede *Pro Sestio*, osim već navedene lekseme *furiosus*, našu pažnju zavređuje i leksema *audax* (»drzak«). Možemo da kažemo kako je to gotovo stalni epitet u Ciceronovim invektivama. I Vera⁴⁰, i Katilinu⁴¹, i Klodija⁴², a potom i Marka Antonija⁴³ Ciceron u mnogo navrata naziva drskim. Da li je ovo bilo uobičajeno za rimske invektive u doba Republike? Da li je pri korišćenju date lekseme Ciceron imao prethodnike? Ovoga puta fragmentarno sačuvana predklasična rimska književnost nudi jasan odgovor. Data leksema dokumentovana je u pretklasičnoj rimskoj poeziji (kod Enija⁴⁴ i Akcija⁴⁵), a u predklasičnom rimskom besedništvu, u fragmentima Katonovog besedništva, zastupljena je semantički i morfološki srodna reč *audacia*⁴⁶. Vidimo kako se i u ovom slučaju Ciceron oslonio na stariju rimsku književnu tradiciju.

I u narednim odeljcima, uporedo sa glavnom temom u tom delu besede, invektivom protiv konzula 58. godine, Gabinija i Pizona, besednik ne zaboravlja da pomene i Klodija. Tako, u 27. odeljku Ciceron kaže⁴⁷:

ille tribunus omnium rerum divinarum humanarumque praedo... adesse nobilissimos adulescentes, honestissimos equites Romanos, deprecatores salutis meae iusserit eosque operarum suarum gladiis et lapidibus obiecerit.

Pažljivom slušaocu ili čitaocu nije promaklo da je u prvom odeljku ove besede Ciceron podvukao oštru granicu između onih »koji sa Senatom, sa svim lojalnim građanima podižu posrnulu državu« (*qui cum senatu, cum bonis omnibus rem publicam adflictam excitarint*) i onih »koji uništavaju

⁴⁰ Npr. *Verr.* 1.1; 3.40, 141; 4.11, 44.

⁴¹ Ciceron tako govori i o Katilini i o njegovim pristalicama: *Catil.* 2.9, 13; 3.17. *Flacc.* 95.

⁴² Npr. *Phil.* 2.19, 43, 78; 6.2.

⁴³ Ciceron se tako izražava o Klodiju čak i posle njegove smrti. Vidi: *Mil.* 32. *Phil.* 8.16.

⁴⁴ *Ann.* 13.371. *Inc. fr.* 21.

⁴⁵ *Trag. fr.* 645. *Carm. fr.* 9.

⁴⁶ *Orat. fr.* 22.

⁴⁷ U ovom radu svi navodi iz besede *Pro Sestio* u skladu su sa najnovijim kritičkim izdanjem ove besede: M. Tullius Cicero, *Oratio Pro P. Sestio*, ed. T. Maslowski (Leipzig: Teubner, 1986).

sve božansko i ljudsko» (*qui omnia divina et humana violarint*). Dakle, tu opštu sliku izražene polarizovanosti rimske politike, datu na početku, besednik sada jasnije ocrta ukazujući na glavne aktere. U 27. odeljku »negativci« nisu više sasvim depersonalizovana masa, već znamo da ih predvodi Klodije.

Potom, u 33. odeljku, osim što je Klodija nazvao *furia*, o čemu smo već govorili, Ciceron je, napadajući Klodija, upotrebio i leksemu *pestis* (»pošast«). Ova leksema zastupljena je i u predklasičnoj rimskoj književnosti⁴⁸. Naime, Ciceron nije prvi rimski autor koji je datu reč upotrebio u prenesenom značenju, tj. pri opisivanju ljudi. Takvu upotrebu date lekseme nalazimo i kod Terencija⁴⁹. Ciceron je ovu oznaku koristio pri napadu na neprijatelje tokom cele svoje karijere, počevši od napada na Vera. Takođe, uočava se tendencija povećanja frekventnosti date lekseme⁵⁰. S obzirom na fragmentarnost predklasičnog rimskog besedništva, ne možemo da zaključimo da li je pri korišćenju ove reči Ciceron sledio oprobano praksu ili je možda napravio iskorak iz dotadašnjeg jezika invektiva. Ipak, videli smo kako je koristeći datu reč besednik u stvari ponovo upotrebio ono jezičko sredstvo, za koje se ranije više puta uverio da ga publika razume i prihvata. Posredan dokaz za ovu tvrdnju predstavlja i činjenica da je Katul, govoreći jetko o ljubavi, takođe upotrebio datu leksemu⁵¹.

U 34. odeljku Ciceron daje nešto detaljniji opis Klodijevog ponašanja: *unus omnem omnium potestatem armis et latrociniiis possidebat, non aliqua vi sua, sed, cum duo consules a re publica provinciarum foedere retraxisset, insultabat: aliis minabatur, aliis pollicebatur, terrore ac metu multos, plures etiam spe et promissis tenebat.*

Iako Ciceron na ovom mestu tvrdi da je Klodije »sam držao svu vlast« (*unus omnem potestatem possidebat*), ipak nije otišao korak dalje i Klodija nije nazvao tiraninom (*tyrannus*), što je u republikanskom Rimu bio

⁴⁸ Uporedi: Enn. *Trag. fr.* 26; *Inc. fr.* 322. Acc. *Trag. fr.* 434.

⁴⁹ Vidi: *leno sum, fateor, perniciis communis adulescentium, /periuru', pesti'*; *tamen tibi a me nulla est orta iniuria* (*Ad.* 189-90).

⁵⁰ Uporedi: *Verr.* 1.96; 3.64, 125. *Catil.* 1.2, 10, 30, 33; 2.1, 2; 4.3. *Phil.* 1.22; 2.55; 3.5; 4.7; 5.17; 6.12; 8.9; 10.9, 11, 12, 23; 13.5, 22, 25, 48; 14.4, 8.

⁵¹ *Carm.* 76.20.

gotovo uobičajen način razračunavanja s političkim neprijateljima⁵². Naime, u 32. odeljku, govoreći o ponašanju konzula Pizona, Ciceron kaže: *quis tyrannus miseros lugere vetuit*. Besednik je već bar jedanput pre suđenja Sestiju na ovakav način okvalifikovao konzula Pizona⁵³. Takođe, pri napadu na Vera, više od dve decenije pre suđenja Sestiju, Ciceron je koristio reč *tyrannus*⁵⁴. Besednik, pak, tvrdi da ga protivnička strana, Klodije i druge vođe populara, optužuje da se ponašao kao tiranin. S druge strane, iako se tokom pedesetih godina Ciceron u više navrata veoma oštro obrušio na Klodija, ni jedanput, za Klodijeva života, on se nije osmelio da ga nazove tiraninom. Dakle, nešto za šta je sam bio optuživan Ciceron nije, makar ne nominalno, hteo da pripiše svom glavnom neprijatelju u datom periodu. Doduše, u besedi *Pro Sestio* (125, 127) Ciceron, govoreći o Klodiju i o konzulima Gabinju i Pizonu, koristi termin *dominus*, ali samo u množini.

Takođe, u 15. odeljku besednik je Klodija nazvao *ille nefarius*⁵⁵. Prema uputstvima iz tadašnjih retorskih priručnika, jedan od načina da se podvuče nečije tiransko ponašanje bila je upravo tvrdnja da je dotični čovek *nefarius*⁵⁶. Potom, u odlomku koji smo nešto ranije naveli uočili smo da je Ciceron rekao kako je Klodije *omnium rerum divinarum humanarumque praedo* (27). Navedena sintagma predstavlja samo duži način da se neko okvalifikuje kao *impius*, što se smatralo za jednu od glavnih osobina tiranina⁵⁷. Dakle, za Klodijeva života, Ciceron ni jedanput Klodija nije nazvao tiraninom, ali je njegov opis Klodijevog ponašanja sasvim odgovarao predstavi koju su Rimljani imali o tiranima⁵⁸. Na kraju, treba naglasiti da se tek, pošto je Klodije ubijen, 52. godine u besedi *Pro Milone* Ciceron odvažio da, doduše i tada samo implicitno, Klodija nazove

⁵² J. R. Dunkle, »The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic«, *TAPA* 98 (1967).

⁵³ *Red. Sen.* 12.

⁵⁴ *Verr.* 2.82; 5.103.

⁵⁵ U 76. odeljku ove besede Ciceron silu, koju je primenjivao Klodije, naziva *vis illa nefaria*.

⁵⁶ Dunkle, »The Greek Tyrant...«.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

tiraninom⁵⁹. Stoga, možemo da zaključimo kako je besednik katkad radije pribegavao iznošenju više pojedinosti o svom neprijatelju nego što je bio spreman da jednom rečju izazove brz, ali možda prejak efekat kod svojih slušalaca⁶⁰. Takođe, uočavamo da je važno utvrditi ne samo ono što je besednik rekao, već i ono što nije rekao, ili je čak namerno izbegao da kaže.

U 55. odeljku Ciceron Klodija naziva *gladiator*, u 88. odeljku *ille gladiator*, a u 106. odeljku *gladiator sceleratissimus*. Leksema *gladiator* pojavljuje se u delima dvojice predklasičnih rimskih autora, Cecilija Stacija⁶¹ i Katona Starijeg⁶², i u oba slučaja ona ima doslovno značenje. Ni u delima drugih rimskih autora, s izuzetkom Cicerona, data leksema nema preneseno značenje. Ciceron je, dakle, jedini rimski pisac, za kojeg imamo svedočanstvo da je datu reč koristio u prenesenom, pogrđnom značenju. Takođe, on je leksemu *gladiator* štedro koristio pri napadu na neprijatelje tokom cele svoje karijere. Naime, na ovakav način etiketirani su i Ver⁶³, i Katilina⁶⁴, i Klodije, i najzad Marko Antonije⁶⁵.

U središnjem delu besede Ciceron govori o brojnim akterima na rimskoj političkoj sceni i o okolnostima koje su ga navele da ode u progonstvo, kao i o izmenjenoj političkoj situaciji koja mu je kasnije omogućila da se iz progonstva vrati. U svim tim dešavanjima važnu ulogu imao je Klodije, ali se to pre podrazumeva i zaključuje iz prethodnog Ciceronovog izlaganja, nego što je u ovom delu besede to eksplicitno izraženo. Naime, besednik govori o *scelus Clodianum* (68), *lex Clodia* (69), *manus illa Clodiana* (79), *gens ista Clodia* (81), *facinus Clodianum* (82), *exercitus Clodianus* (85)⁶⁶. Dakle, vidimo da Ciceron ne stavlja sasvim po

⁵⁹ *Mil.* 80.

⁶⁰ Sličan primer nalazimo u 62. odeljku ove besede, gde Ciceron kaže: *cum omnia acta illius anni per unum illum labefactari viderentur*.

⁶¹ *Com. fr.* 37.

⁶² *De Re Militari, fr.* 14.

⁶³ *Verr.* 3.146.

⁶⁴ *Catil.* 2.7, 24.

⁶⁵ *Phil.* 5.10; 6.3; 7.17; 13.16.

⁶⁶ Rečima *manus* i *exercitus* Ciceron naglašava Klodijevo vaninstitucionalno delovanje, organizovanje i predvođenje naoružanih bandi. Velikim delom zahvaljujući Klodi-

strani svog glavnog »negativnog« junaka, već slušaoce želi povremeno da podseti na njegovo siledžijsko i rušiteljsko ponašanje. Takođe, uočavamo da Ciceron ni na jednom mestu nije naveo Klodijevo lično ime, već je u nešto ranije navedenim primerima koristio antonomaziju, a u pojedinim odeljcima poslužio se, kao što smo videli, i prisvojnim pridevom *Clodianus/Clodius*.

Posle dugih reminiscencija i istorijskih primera, Ciceron se u poslednjoj trećini ove besede (96-143) posvećuje razmatranju ideološke osnove i ponašanju dveju glavnih političkih struja u Rimu, optimata i populara. U ovom delu besede, u nauci poznatom kao »digresija o optimatima«⁶⁷, nalazi se relativno veliki broj citata, koji u znatnoj meri doprinose karakterizaciji određenih političkih ličnosti. Pošto je izneo definiciju optimata i populara, Ciceron je pribegao citiranju stihova iz Akcijeve tragedije *Atreus*, pokušavši da i na taj način podupre svoju tezu o visoko moralnim načelima optimata i moralnoj, pa i svakoj drugoj, nepodobnosti populara. Sada ćemo navesti stih, koji Akcije pripisuje oholom Atreju, a koji se u Ciceronovoj besedi gotovo izvesno odnosi na populare:

nollem idem alio loco dixet, quod exciperent inprobi cives,
oderint, dum metuant;
praeclara enim illa praecepta dederat iuventuti (102).

Budući da je Klodije bio jedan od glavnih predstavnika populara⁶⁸, kao i da je, kako smo pokazali, još ranije u ovoj besedi Ciceron aludirao na Klodijevo tiransko ponašanje, sasvim je verovatno da se navedeni citat odnosio na Klodija. Naime, citirani stih je na implicitan način doprineo Ciceronovom prikazivanju Klodija kao čoveka sklonog bezrazložnoj primeni sile i tiraniji.

jevoj politici, 59-49. godine pre n. e. nasilje na rimskim ulicama doseglo je svoj vrhunac. Vidi A. W. Lintott, *Violence in republican Rome* (Oxford, 1968), str. 5.

⁶⁷ O tome vidi: C. Wirszubski, »Cum Dignitate Otium«, *JRS* 44 (1954), str. 1-13; J. P. V. D. Balsdon, »Auctoritas, Dignitas, Otium«, *CQ* n.s. 10 (1960), str. 43-50; W. K. Lacey, »Cicero, *Pro Sestio* 96-143«, *CQ* n.s. 12 (1962), str. 67-71; J. M. May, *Trials of Character: The Eloquence of Ciceronian Ethos* (Chapel Hill, London, 1988); P. L. MacKendrick, *The Speeches of Cicero: Context, Law, Rhetoric* (London, 1995).

⁶⁸ Sam Ciceron na jednom mestu u ovoj besedi Klodija naziva *homo popularis* (116).

U 116. odeljku Ciceron tvrdi da niko od populara, pa ni Klodije, nije prisustvovao igrama, koje je kao edil 58. godine organizovao Marko Skaur, predsedavajući na suđenju Sestiju⁶⁹. Govoreći konkretno o Klodiju, Ciceron kaže:

ipse ille maxime ludius, non solum spectator, sed actor et acroama, qui omnia sororis embolia novit, qui in coetum mulierum pro psaltria adducitur, nec tuos ludos aspexit in illo ardenti tribunatu suo nec ullos alios nisi eos a quibus vix vivus effugit.

Pretklasični rimski pisci su koristili leksemu *actor*, ali kod njih ona ima isključivo doslovno značenje⁷⁰. Naime, Ciceron je jedini rimski pisac za kojeg imamo svedočanstvo da je datu reč upotrebio u prenesenom, pogrđnom značenju, i to samo na ovom mestu, govoreći o Klodiju. Na ovom mestu zanimljivo je napomenuti da je Demosten u čuvenoj besedi »O vencu« Eshina, svog glavnog neprijatelja, pogrđno nazvao glumcem, imajući u vidu kako njegovo zanimanje u mladosti, tako i njegovu političku ulogu⁷¹. O predklasičnoj upotrebi lekseme *acroama* nemamo nikakva svedočanstva. Ciceron je datu reč već ranije, doduše retko, koristio u svojim besedama⁷², ali je ovo jedini slučaj da je data leksema upotrebljena u prenesenom značenju.

Videli smo kako je pri napadu na Klodija Ciceron koristio leksiku vezanu za gladijatorske i pozorišne igre. U datom periodu, sredinom pedesetih godina, Ciceron je na sličan način okarakterisao i Gabinija, konzula 58. godine, nazvavši ga *saltator* (»baletan«)⁷³. Time se Ciceron čvrsto oslonio na prezriv odnos Rimljana prema datim zanimanjima, o čemu svedoče i njegove reči u filozofskom delu *De Re Publica*, pisanom pedesetih godina⁷⁴.

⁶⁹ O tim igrama vidi: Plin. *Nat. Hist.* 36.113.

⁷⁰ Vidi, npr: Acc. *Carm. fr.* 12.

⁷¹ *De Cor.* 180.

⁷² Prema izvorima kojima raspolažemo, Ciceron je datu leksemu upotrebio samo još dva puta, i to pre suđenja Sestiju: *Verr.* 4.49; *Arch.* 20.

⁷³ *Red. Sen.* 13; *Dom.* 23.

⁷⁴ Ciceron kaže: *Cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt* (*Rep.* 4.10fr).

U 118. odeljku Ciceron se poslednji put u ovoj besedi opširnije osvrće na Klodija, i to tako što opisuje prezir koji su prema njemu javno ispoljili glumci za vreme *Ludi Apollinares*, jula 57. godine:

sed quid ego populi Romani animum virtutemque commemoro, libertatem iam ex diuturna servitute dispicientis, in eo homine cui tum petenti iam aedilitatem ne histriones quidem coram sedenti pepercerunt? nam cum ageretur togata »Simulans«, ut opinor, caterva tota clarissima concentione in ore impuri hominis inminens contionata est:

haec, Tite, tua postprincipia atque exitus vitiosae vitae. sedebat exanimatus, et is qui antea cantorum convicio contiones celebrare suas solebat cantorum ipsorum vocibus eiciebatur.

Vidimo da je u navedenom odlomku Ciceron uspešno kombinovao političku (*libertas, servitus, aedilitas*) i pozorišnu leksiku (*histriones, caterva, cantores*). Naime, prema Ciceronu, posle perioda ropstva (*servitus*), u kojem je rimski narod grcao za vreme Klodijevog tribunata 58. godine, ponovo je nastupila sloboda (*libertas*). U leto 57. godine kao kandidat za edila Klodije je, prema Ciceronovom svedočenju, doživeo tu neprijatnost da cela pozorišna trupa u glas uzvikne stih iz Afranijeve komedije *Simulans*, jasno aludirajući na njega. Dakle, Ciceron je ovog puta citiranje upotrebio da bi sasvim eksplicitno okarakterisao Klodija kao omraženog i prezrenog čoveka, čak i među manje uglednim svetom, kakvi su zasigurno bili glumci.

Na kraju, smatramo kako možemo da izvedemo izvesne zaključke o odlikama Klodijevog portreta u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio*. Prvo, Ciceronov napad na Klodija imao je tri ravni: jedna se odnosi na Klodijevo rušenje državnog poretka, druga na njegovo nepoštovanje rimske religije, i treća na njegov loš moralni lik, koji je, prema mišljenju rimske elite, karakterističan za pripadnike nižih slojeva rimskog društva. Drugo, Ciceronovi jezički izbori u ovoj besedi pokazuju značajne podudarnosti s leksikom drugih Ciceronovih invektiva. Treće, u nekim slučajevima možemo da vidimo kako se Ciceron naslanjao na stariju rimsku književnu tradiciju, upućujući svojoj publici reči za koje je bio siguran da će ih ona pravilno protumačiti. Prema tome, gotovo da smo spremni da ustvrdimo kako je u ovoj besedi Klodijev lik krajnje tipiziran. Međutim, videli smo kako je Ciceron pribegao i nekim jezičkim izborima koji nisu bili uobičajeni kako za njegovo besedništvo u celini, tako, koliko nam izvori dopuštaju da zaključimo, ni za stariju rimsku književnu tradiciju. Dakle,

Klodijev portret u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio* sigurno ne predstavlja sasvim tipiziran lik, građen isključivo prema retorskim kanonima, ali ne može se reći ni da je sasvim na drugoj strani, tj. da predstavlja individualizovanog junaka. Stoga, možemo da zaključimo kako je pri portretisanju Klodijevog lika Ciceron postigao gotovo savršenu ravnotežu između uklapanja u retorske šablone i povlačenja glavnih linija za realan prikaz jedne od najkontroverznijih ličnosti rimske politike u I veku pre n.e.⁷⁵

Summary

In antiquity an orator's characterization of someone's behavior and actions was expected to be in terms of virtues and vices. The aim of this study is to investigate Cicero's portrait of Clodius in the *Pro Sestio*, within the framework of categories such as 'type' and 'individual'. In this speech the moralizing is centered on the main 'bad' figure, Clodius. Despite all the rhetoric, Cicero escaped the danger of reducing Clodius' character to a crude concatenation of virtues and vices. Cicero's portrait of Clodius also shows some of Clodius' rich individuality. In Clodius' character the orator combines traits which group naturally, without furnishing any paradoxical combinations; however, the portrait of Clodius could not be regarded as a 'type'. On the other hand, in this speech the figure of Clodius is not idiosyncratic either. Cicero's portrait of Clodius shows a limited measure of individuality, which fundamentally belies the natural expectations of the audience.

⁷⁵ W. J. Tatum, *The Patrician Tribune: Publius Clodius Pulcher*, (Chapel Hill, London, 1999) je možda najpotpunija monografija o Publiju Klodiju, ali mi ona, nažalost, nije bila dostupna.

Jelena Savić, Milica Kisić, Noel Putnik

Tri Ciceronova pisma Atiku*

I,12

Između prethodnog sačuvanog pisma Atiku i ovoga pisma, datiranog 1. januarom 61, proteklo je blizu tri i po godine. Pismo je napisano ubrzo po Atikovom odlasku u Epir, a u njemu je reč o izvesnoj Ciceronovoj novčanoj transakciji s kojom je Atik očigledno već upoznat, zatim o Ciceronovom kolebanju oko odbrane kolege Antonija i problemima sa izvesnim oslobođenikom, i najzad o iznenadnoj smrti jednog mladog roba. Od šire poznatih događaja spominje se Pompejev razvod i skandal koji je o jednoj svetkovini izazvao Publije Klodije (što će Ciceron u kasnijim pismima detaljnije izlagati i tumačiti).

Ona Teukrida¹ je stvarno gnjavator, a ni Kornelije² nije od onda dolazio Terenciji. Slutim da ću morati da pribegnem Konsidiju³, Aksiju⁴ ili Seliciju⁵. Jer, Cecilije⁶ ni rodbini paru u zajam ne daje bez jedan posto kamate. Da se vratim na ono prvo: ništa bezočnije, podmuklije i gnjavežnije video nisam: »Evo šaljem oslobođenika«, »Pa ja rekoš Titu«... Sami izgovori i zavlačenja. Nego, možda da pustim *stvari svojim tokom*⁷. Pompejeva

* Ciceronova pisma koja ovde donosimo u prevodu i s komentarom deo su buduće knjige koja će sadržati kompletna *Pisma Atiku* I–II u izdanju Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci. Prevod je izrađen prema D. R. SHACKLETON BAILEY, *Cicero's Letters to Atticus*, I, Cambridge 1965. Za komentar su korišćeni i R. Y. TYRRELL—L. C. PURSER, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, I, Dublin—London 1904³. Pismo I,12 obradila je J. Savić, 16 M. Kisić, a 18 N. Putnik.

¹ O tom pseudonimu v. »Zašto *Teucris*?« u ovoj svesci, str. 73–76.

² Možda jedan od pontifika; verovatno klijent porodice Scipiona.

³ Kvint Konsidije, senator, bio je poznat po svojoj konzervativnoj politici, ogromnom bogatstvu, i zajmovima uz kamatu.

⁴ Kvint Aksije, senator i lihvar.

⁵ Verovatno je i Selicije bio senator i, očigledno, lihvar. Spominje se kao prijatelj Lentula Spintera.

⁶ Atikov ujak, imućan vitez preke naravi, čije će bogatstvo Atik naslediti 58.

⁷ Deo jednog Menandrovog stiha (Meineke IV, str. 361).

prethodnica mi javlja da će Pompej otvoreno pokrenuti pitanje Antonijeve zamene, a istovremeno će pretor izneti tu stvar pred narod. Slučaj je takav da ja tog čoveka ne mogu braniti a da ostanem neokaljan, ni u očima časnih ljudi ni u očima populara; niti se, što je najvažnije, meni samome mili da ga branim.⁸ No, ima tu još jedna stvar koju ti poveravam da je ispitaš. Ima jedan moj oslobođenik, pravi dripac, onaj Hilar⁹, tvoj računovođa i klijent. Javlja mi tumač Valerije¹⁰ – a i Tijil¹¹ mi piše da je to čuo – kako se ovaj nalazi kod Antonija, i da Antonije pri ubiranju novca govori da od toga jedan deo ide meni te da sam ja zato poslao svog oslobođenika da čuva naše zajedničke pare. To me je jako pogodilo. Nisam, doduše, poverovao u to, ali je neke priče izvesno bilo. Ti sve to istraži, ispita i razaberi, pa onog smutljivca, ako ikako možeš, skloni odande. Valerije kaže da ona priča potiče od Gneja Plancija¹². Tebi poveravam da jasno razvidiš o čemu se radi.

Pompej mi je, po opštem mišljenju, veoma naklonjen. Njegov razvod od Mucije¹³ nailazi na veliko odobravanje. – Svakako si čuo da je o državnoj svetkovini u kući Gaja Cezara pri obredu zatečen Publije Klodije

⁸ Gaj Antonije Hibrida, mlađi sin čuvenog govornika i stric budućeg trijumvira Marka Antonija. Podržavao je Sulinu diktaturu i profitirao od njegovih proskripcija; izbačen iz senata zbog finansijskih malverzacija, uspeo je da se vrati i 66. postane Ciceronov kolega u preturi, a 63. kolega u konzulatu. Po isteku mandata dobija na upravu provinciju Makedoniju. Zbog zloupotreba na položaju upravnika provincije (62–60), Antonije je izveden pred sud, pa je i osuđen na progonstvo (59), premda ga je Ciceron branio; pomilovao ga je Cezar 44. godine. Svoju burnu političku karijeru Antonije završava 42. na položaju cenzora.

⁹ Inače nepoznat.

¹⁰ Inače nepoznat. Tumači su redovno pratili rimske službenike u provincijama, ali su postojali i u samom Rimu, za potrebe komunikacije sa stranim poslanstvima.

¹¹ Autor tri epigrama u Palatinskoj antologiji.

¹² Viteškog je porekla; u ovo vreme služio je kao vojni tribun u Makedoniji.

¹³ Kćerka Mucija Scevole, konzula 95, polusestra braće Metela Celera i Metela Nepota (konzula 60. odn. 57). Pompeju je, kao treća žena, rodila troje dece. Razvod je usledio kao posledica njenog navodnog neverstva, a u aferu je bio umešan Gaj Julije Cezar. Otuda se »odobravanje« tumači kao nada senatora da se odnosi između Pompeja i Cezara kvare.

Apijev¹⁴ u ženskoj odeći, da ga je zaštitila i napolje izvela jedna mlada robinja, i da je izbio velik skandal.¹⁵ Tebi to, siguran sam, teško pada.

Nemam više šta da ti pišem, a ionako sam dosta pometen (što vidiš po pisanju): moj čitač Sositej¹⁶, ljubak dečko, preminuo je, i to me je potreslo možda više nego što bi smela da me potrese smrt jednog roba. Piši često, molim te. Ako nemaš o čemu, piši šta god ti padne na pamet.

1. januara, za konzulata Marka Mesale i Marka Pizona.¹⁷

Teucris illa lentum sane negotium, neque Cornelius ad Terentiam postea rediit. opinor, ad Considium, Axiium, Selicium confugiendum est; nam a Caecilio propinqui minore centesimis nummum movere non possunt. sed ut ad prima illa redeam, nihil ego illa impudentius, astutius, lentius vidi. »libertum mitto«. »Tito mandavi.« σκήψεις atque ἀναβολαί. sed nescio an ταὐτόματον ἡμῶν. nam mihi Pompeiani prodromi nuntiant aperte Pompeium acturum Antonio succedi oportere, eodemque tempore aget praetor ad populum. res eius modi est ut ego nec per bonorum nec per popularem existimationem honeste possim hominem defendere, nec mihi libeat, quod vel maximum est. etenim accedit hoc, quod totum cuius modi sit mando tibi ut perspicias. libertum ego habeo, sane nequam hominem, Hilarum dico, ratiocinatorem et clientem tuum. de eo mihi Valerius interpres nuntiat Thyillusque se audisse scribit haec, esse hominem cum Antonio; Antonium porro in cogendis pecuniis dicitare partem mihi quaeri et a me custodem communis quaestus libertum esse missum. non sum mediocriter commotus, neque tamen credidi; sed certe aliquid sermonis fuit. totum investiga, cognosce, perspice et nebulonem illum, si quo pacto potes,

¹⁴ Potomak porodice Klaudija, koja je počev od 495. pre n.e. u gotovo svakoj generaciji dala konzule. Klodije je 60-tih služio u vojsci na Istoku, 65. je nastupio kao sudija u procesu protiv Katiline, 61. bio je kvestor. Čuven je po svom popularskom političkom opredeljenju, koje je zastupao tako što je istupio iz svoje porodice i usinjenjem postao plebejac.

¹⁵ O toj svetkovini v. niže belešku ispred I,16.

¹⁶ Inače nepoznat.

¹⁷ Iako Ciceron nema običaj da datira pisma po godinama, obično to čini u pismima koja piše neposredno po stupanju novih konzula na dužnost. Marko Valerije Mesala Niger bio je Ciceronov prijatelj i saveznik. Marko Pupije Pizon Frugi nagrađen je konzulatom za službu legata u Pompejevoj vojsci od 67. do 62; bio je Ciceronov drug tokom studija u Atini, a suparnik mu postaje svojim pristajanjem uz Klodija.

ex istis locis amove. huius sermonis Valerius auctorem Cn. Plancium nominabat. mando tibi plane totum ut videas cuius modi sit.

Pompeium nobis amicissimum constat esse. divortium Muciae vehementer probatur. P. Clodium Appi f. credo te audisse cum veste muliebri deprehensum domi C. Caesaris cum sacrificium pro populo fieret, eumque per manus servulae servatum et eductum; rem esse insigni infamia. quod te moleste ferre certo scio.

Quid praeterea ad te scribam non habeo, et mehercule eram in scribendo conturbator. nam puer festivus, anagnostes noster Sositheus, decesserat meque plus quam servi mors debere videbatur commoverat. tu velim saepe ad nos scribas. si rem nullam habebis, quod in buccam venerit scribito.

Kal. Ian. M. Messalla M. Pisone coss.

I,16

Praznik Dobre Boginje (Bona Dea) slavljen je početkom decembra u kući za tu priliku odabranog visokog rimskog zvaničnika. Tajnim ceremonijama prisustvovala su Vestine sveštenice i samo je ženama bilo dopušteno da u njima učestvuju. Prethodne se godine svetkovina održala u Ciceronovom domu, sa Terencijom kao glavnim organizatorom, a te, 62. godine, red je došao na Julija Cezara, tadašnjeg prvosveštenika (*pontifex maximus*).

Mladi Publije Klodije Pulher, aristokrat poreklom, no popular po ubeđenju, već dobro poznat po beskrupuloznosti i nemoralu, uspeo je da se prerušen u ženu krišom uvuče u Cezarovu kuću kako bi se tamo sastao sa Pompejom, Cezarovom suprugom i svojom aktuelnom ljubavnicom. Uljez je zahvaljujući jednoj od prisutnih žena ubrzo raskrinkan, a čitav je događaj u Rimu izazvao veliki skandal. Poniženi Cezar se bez oklevanja razveo, a slučaj svetogrđa i narušavanja verskih zakona iznesen je pred Senat. Ovaj se našao suočen sa teškim i škakljivim zadatkom: suđenje je bilo nemoguće izbeći, a znalo se da će zasigurno izazvati revolt populara.

Taktiziranje Senata, uz pretnje i ispade Klodijevih pristalica, odložili su formiranje sudskog veća i početak spora za jul 61. Klodije je odbranu bazirao na lažnom alibiju, po kojem je na dan praznika Dobre Boginje boravio u etrurskom gradu Interamni. Ciceron je kao svedok tužilaštva pobio Klodijevu izjavu tvrdnjom da je optuženog lično video u Rimu. Dalji tok suđenja verodostojno je izložen u Ciceronovom pismu koje sledi.

Rim, početak jula 61.

Pitaš me šta se to zbilo na suđenju, te mu je ishod ispao do te mere suprotan sveopštim očekivanjima, a zanima te i zašto sam u celoj stvari

zauzeo manje borben stav nego inače. Odgovoriću ti onako po homerski¹⁸: najpre na drugo, a potom na prvo pitanje.

Ja sam, sve dok je valjalo braniti autoritet Senata, vojevao tako žestoko i predano, da su me u toj borbi posvuda pratili oduševljeni povici okupljene mase. Ukoliko si ikada verovao u moju odvažnost na polju politike, tada bi mi stvarno skinuo kapu! Kakav sam samo rusvaj napravio kad se ono Klodije nameračio da drži govore po narodnim skupovima, sve koristeći moje ime da izazove neraspoloženje ljudi [prema Senatu]. Kako sam se tek obrušio na Pizona, Kuriona¹⁹ i čitavo to društvanje! Kako sam se oštro okomio na izlapele starkelje i obesnu mladež! Sto puta sam, tako mi Boga!, poželeo da budeš uz mene – ne samo da me posavetuješ, već i kao očevidac sve te moje mackljaže.

Onda je, međutim, Hortenzije²⁰ smislio da preko plebejskog tribuna Fufija proturi predlog jednog verskog zakona, koji se od konzulskog predloga nije razlikovao ni po čemu drugom do po sastavu sudskog veća, a to se u našem slučaju upravo ispostavilo kao presudno.²¹ Iz sve je snage zapeo da predlog bude usvojen, pošto je i sebe i druge ubedio da nema tog sudskog veća pred kojim bi se Klodije izvukao nekažnjen. Uvidevši, dakle, da sud čini sve sama sirotinja, uvukao sam rogove i kao dokaze izneo isključivo činjenice do te mere poznate, da ih baš nikako nisam mogao zaobići.

Da se ja sada vratim sa onog drugog na ono prvo: ako, dakle, pitaš za razlog Klodijevog oslobađanja od optužbi, on svakako leži u materijalnoj i moralnoj bedi sudija. Sve se to dogodilo zahvaljujući Hortenzijevoj lošoj proceni: on je, iz straha da Fufije ne stane na put donošenju zakona (jer je ovaj predložen pod okriljem Senata), sasvim previdio da je bilo pametnije ostaviti Klodija u svoj sramoti jednog optuženika, nego ga prepustiti

¹⁸ *Hysteron proteron* su kao homersku figuru zapazili aleksandrijski filolozi.

¹⁹ O Pizonu v. nap. 17. Gaj Skribonije Kurion, konzul 76, pod Sulom upravnik Makedonije.

³ Kvint Hortenzije Hortal, govornik i političar aristokratskog porekla. Atikov blizak prijatelj, s Ciceronom u promenljivim odnosima.

²¹ Konzuli M. Mesala i M. Pizon predložili su da sudsko veće bira pretor, a Fufije da se sudije odaberu žrebom iz spiska sudija (*album iudicum*).

onakvom nepouzdanom sudu. Zaslepljen mržnjom, požurio je da stvar iznese pred sud, uz reči da je za Klodijev vrat i tup mač dovoljno ubojit.

No, ako te zanima kakvo je suđenje bilo sve u svemu, kažem ti – neverovatnog ishoda! Tako sada i drugi kritikuju Hortenzijev potez, baš kao što sam ja činio od samog početka. Konačan izbor sudija²² je obavljen uz veliku larmu, pri čemu je tužilac, poput valjanog cenzora, eliminisao pokvarenjačine, dok je optuženi, kao kakav bolećivi upravnik gladijatorske škole, odstranio sve iole čestite ljude²³. Već i samo pojavljivanje sudija bilo je dovoljno da se pošten svet zdravo isprepada. Nikada se grđa bagra nije okupila ni u kockarnici: senatori izopšteni iz Senata, vitezovi bez prebijene pare, tribuni koji bi se pre mogli nazvati sponzoršama nego sponzorima ove države. Ostala je, doduše, nekolicina časnih ljudi, koje Klodije nije mogao izbeći ni ovim završnim odabirom sudija. Oni su u tom neprikladnom društvu sedeli tužni i pokunjeni, potpuno ošamućeni od tolike grdobe.

Pravo je čudo sa koliko su ozbiljnosti i doslednosti u ovakvom sudu obavljani uvodni procesi čitavog spora. Zahtevi optuženog su neprekidno odbijani, dok je tužilac dobio i više povoljnosti nego što je tražio. U takvim je okolnostima Hortenzije, naravno, trijumfovao zbog svoje pronicljivosti, a svako je optuženog već unapred video po sto puta osuđenog. Trebalo je samo da čuješ dreku Klodijevih pristalica kada sam pozvan da svedočim, pa me je namah opkolila grupa sudija spremnih da za mene polože sopstvene živote. Taj mi se gest učinio časnijim od onog, kada su tvoji Atičani²⁴ dozvolili Ksenokratu²⁵ da svedoči bez zakletve, ili onog, kad su naše sudije odbili da proveravaju finansijske arhive Metela

²² I tužilac i optuženi imali su pravo da iz spiska sudija uklone one za koje su smatrali da im najviše ugrožavaju interese.

²³ Aludira se na kupovinu robova i zarobljenika za gladijatorske igre: upravnik gladijatorske škole bi obično poštedeo ljude plemenita porekla ili valjanog morala, birajući one najgore za predstojeću pogibiju.

⁷ Ciceron pravi dovitljivu igru rečima na račun Atikovog nadimka i njegovog dugotrajnog boravka u Grčkoj.

⁸ Platonov učenik, od 339. do 314. čelu Akademije. Atinjani su do te mere vrednovali njegovu reč da su mu jednom prilikom, mimo sudskog protokola dopustili da bez položene zakletve istupi kao glavni svedok na nekom suđenju.

Numidika²⁶, bez obzira na pravila suda. Ovo što mi se dogodilo sve to nadmašuje!

Na povike sudija da sam ja spas za državu, očas su se primirili i optuženi i njegove pristalice. Sledećeg se jutro kod mene okupilo isto onoliko ljudi, koliko me je otpratilo kući onomad, kad mi je istekao konzulat. Naši su vajni senatori izjavili da se na sud neće ići bez telohranitelja. Zahtev je iznesen pred veće i samo je jedan glas bio protiv. Potom je cela stvar dostavljena Senatu, a ovaj je svečano objavio kićeni dekret sa pohvalom sudijama i uputstvima za magistrate. Niko nije ni pomišljao da će se Klodije uopšte odazvati na optužnicu.

Sad mi kažite Muze, (vi, stanarke olimpskih dvora,)

kako je vatra prva (na brodove ahejske) pala...²⁷

Znaš onog Čelavka²⁸? Da, baš onog što je oteo imanje Nanejevih²⁹, tog što me je na sva usta kovao u zvezde i o čijem sam ti pohvalnom govoru o meni već ranije pisao. E, upravo je on u roku od nekoliko dana, uz pomoć jednog jedinog roba (i to bivšeg gladijatora!) završio ceo posao. Lepo je pozvao sudije u kuću, pa jednima svašta izobećavao, drugima zagarantovao novac, treće podmitio. Nekima je čak, o grozote!, umesto novčane nadoknade sredio da provedu noć sa izvesnim ženama, ili se upoznaju sa mladaćim plemićima. I tako, čak i kada se pošten svet povukao, a forum ispunio sve samim robovima, našlo se tu dvadeset pet sudija dovoljno odvažnih da, i pored silne opasnosti, opšte dobro brane i po cenu glave. Za preostalog trideset jednog važnija je bila mast nego čast. Katul³⁰ je kasnije susreo jednog od njih, pa ga je priupitao zašto su uopšte insistirali na telohraniteljima. Da se nisu možda plašili da ih neko ne odžepari? Eto, izložio sam ti u kratkim crtama na šta je ličilo suđenje i zašto se optuženi izvukao.

Stalno pitaš kako stoje stvari sa državom, a kako sa mnom. Znaj da je,

²⁶ Metel Numidik, konzul 109, vodio rat protiv Jugurte; suđeno mu je *de repetundis*.

²⁷ *Ilijada* 16,112–3, preveo Miloš Djurić.

²⁸ Marko Kras, budući trijumvir, čiji su preci i Liciniji Kalvi. Nadimak Kalv (*calvus* »ćelav«) na duhovit način pokriva i taj podatak i Krasov fizički nedostatak.

²⁹ Kras se beskrupulozno okoristio nesrećom pomenute porodice, nastradale za vreme proskripcija, sramno povoljnom kupovinom njihovog imanja.

³⁰ Q. Lutatius Catullus, konzul 78, cenzor 65.

ako nam kakav bog ne pomogne, kroz samo ovo jedno suđenje sudbina Republike iskliznula iz naših ruku, sudbina za koju si ti mislio da je sigurna zahvaljujući mom političkom radu, a ja zahvaljujući božjem providenju i za koju mi se činilo da se čvrsto temelji na jedinstvu čestitih ljudi i ugledu mog konzulata. I sve to, naravno, ukoliko se suđenjem može nazvati skup od trideset najneodgovornijih i najgrđih Rimljana, što primaju mito i nipodaštavaju svaki red i zakon, ili ako se uopšte sudom smatra mesto na kojem svaka šuša poriče događaje za koje i vrapci znaju da su se uistinu zbili.

Pa ipak – da te u tom pogledu utešim – pokvarenjaštvo ne trijumfuje u svojoj pobedi onoliko, koliko su se rđavi ljudi ponadali da hoće posle ovakvog šamara državi. Očigledno su mislili da će, nakon kraha religije i čestitosti, te gubitka vere u pravosuđe i autoritet Senata, pokvarenjaštvo i obest vrlima skupo naplatiti bol što su za mog neumoljivog konzulata pretrpeli oni najrđaviji. I opet sam ja (čini mi se da nije ružno što se pred tobom hvališem, posebno u pismu namenjenom isključivo tebi), kažem, opet ja podigao moral valjanim ljudima potonulim u malodušje, ja im ulio snagu i postavio ih na noge. Onda sam osuo drvlje i kamenje na podmitljive sudije i time učutkao sve simpatizere i pripadnike pobjedničke strane. Što se konzula Pizona tiče – ionako nisam dozvoljavao da u bilo čemu zauzme čvrstu poziciju, a ovoga sam mu puta zakinuo upravu nad Sirijom, koja mu je već bila zagarantovana. Pozvao sam Senat na nekadašnju strogost i izvukao ga iz zasenka. Klodija sam na njegove oči pokopao u Senatu – najpre dugim i veličanstvenim propovednim govorom, a potom i u retorskom dvoboju. Kako je to izgledalo, možeš samo da naslutiš iz ponekog detalja, jer ostatak nikako ne može da dočara snagu i draž onog drevnog nadmetanja, koje vi tamo zovete *agon*.

U Senatu smo se okupili 15. maja. Kada je na mene došao red, rekao sam mnogo toga na temu delikatnosti aktualne situacije u državi, a to mi je došlo kao sjajan šlagvort da nadahnuto obodrim senatore da ne klonu duhom i ne dozvole da ih tek jedan udarac obori. Izložio sam da on, po meni, nije razlog za strah ili ćutanje i trpljenje, te da bismo ispali potpune budale ako ne bismo reagovali, ili najgore kukavice ukoliko bi nas taj jedan udarac zastrašio. Dodao sam da su se Lentul i Katilina svojevremeno dva puta provukli nekažnjeni, pa da su i sada sudije oslobodili državnog neprijatelja. »Grešiš, Klodije«, rekao sam, »nisu te na sudu po-

štedeli da bi se šetao Rimom, već da bi sedeo u zatvoru. Nisu hteli da te zadrže u zemlji, nego da te liše mogućnosti progonstva. Stoga, senatori, glavu gore, pa budite dostojanstveni kao i pre! Još se drži političko jedinstvo čestitih ljudi: jesu pretrpeli bol, ali im je vrlina ostala netaknuta. Nije nikakva nova šteta načinjena, samo je već postojeća obelodanjena. Suđenje jednom pokvarenjaku samo je raskrinkalo još njemu sličnih.« Ali šta ja to radim? Izložih ti gotovo čitav govor u pismu. Hajde da se vratim na retorski dvoboj.

Ustane ti naš lepotančić, pa me optuži da sam bio u Bajama³¹. Znam da je to laž, ali svejedno odvratim: »Ma nije valjda? A to mu, kažeš, dođe isto kao da sam oskrnavio verski obred?« – »Šta uopšte«, pita on, »traži jedan Arpinjanin pokraj banjskih voda?«; a ja ću na to: »Za to se bolje obrati svom patronu!³² Baš je on maznuo banjsku vilu od jednog Arpinjanina.« (Znaš već Marijevo imanje.) »Dokle ćemo trpeti ovoga kralja?!«, zavapi ti on, a ja odgovorim: »Što ti o kraljevima, kad te onaj tvoj Kralj³³ nije ni pomenuo u oporuci?«(Klodije se, naime, bio nameračio na njegovo nasledstvo). »Ti si sebi kuću kupio!«, dobaci on, a ja mu kažem: »Pa to zvuči tako prekorno da čovek pomisli kako mi prebacuješ da sam kupio sudije a ne kuću!« – »Tebi sudije nisu verovala ni kad si zakletvu položio!«, na to će on, a ja mu ne ostanem dužan: »Itekako mi je poverovalo njih dvadeset pet, a onaj trideset i jedan tebi nije ni morao da veruje. Oni su za to unapred dobili pare!« Potom sam nagrađen bučnim ovacijama, na šta se Klodije smesta umusio i podvio rep.

Sa mnom, dakle, stvari stoje tako, da sam sa valjanim svetom u jednako dobrim onosima kao i pre tvog odlaska, a sa šljamom i gradskom bagrom čak i u boljim. Uopšte mi nije škodilo što se moje svedočenje naizgled nije isplatilo. Neraspoloženje koje je prema meni postojalo splasnulo je bezbolno, tim pre što su pristalice počinitelaca nedela bili primorani da priznaju kako je savršeno jasan slučaj nepravedno rešen

³¹ Banja i odmorište poslovično loše reputacije, okarakterisana kao stecište nemoralnog sveta. Ciceron je ustvari boravio na svom imanju (*Pompeianeum*), tridesetak kilometara udaljenom od notorne banje, što je Klodiju bio dovoljan izgovor za napad.

³² Patron – Kurion, kupio je, iskoristivši proskripcije, vilu dotičnog Marija po veoma niskoj ceni.

³³ Kvint Marcije Reks bio je oženjen Klodijevom sestrom. Očigledno je negde u to vreme umro, a da zetu ništa testamentom ništa nije zaveštao.

korumpiranjem sudija. Došlo je dotle da ova jadna i bedna svetina, rulja što parazitira na državnim parama, misli da sam glavni miljenik našeg Velikana³⁴. I zaista, do te smo se mere nas dvojica divno zbližili, da ga oni naši kafanski zaverenici – sve sami klinci paperjastih bradica, već između sebe zovu Gnejem Ciceronom. Tako na igrama i gladijatorskim nadmetanjima dobijam zadivljujuće aplauze, bez ijednog zvižduka neodobravanja.

Trenutno iščekujemo izbore za konzule. Tu je, na opšte neslaganje, naš Velikan ugurao Aulovog sina³⁵, pri čemu se nije poslužio ni ugledom ni uticajem, već onim sredstvima, za koja Filip kaže da se njima da osvojiti svaka tvrđava, samo ako magarac pretovaren zlatom ima kuda da se do nje popne. Kažu da se tog dela posla pothvatio onaj dubler³⁶ od konzula, pa da kod njega u kući borave i raznosiči novca.³⁷ Ja u to ne verujem, ali su svejedno na inicijativu Katona i Domicija u Senatu izglasana već dva zabrinjavajuća vanredna dekreta usmerena protiv konzula: jedan koji dopušta da se pretresaju kuće magistrata, i drugi koji okupljanje raznosiča novca u jednom domu proglašava antidržavnim delovanjem.

Uz to je plebejski tribun Lurkon, koji je u službu ušao u skladu sa odredbama Elijevog zakona, oslobođen obaveze da se pridržava i tog i Fufijevog zakona, a sve da bi bio usvojen nacrt zakona o korupciji što ga je upravo on i predložio.³⁸ Sama tribunova ćopavost govori da nam se crno piše³⁹! Izbori su zbog svega odloženi za 27. jul. Novina u zakonu je stavka, po kojoj svako ko obeća tribama novac ne snosi posledice sve dok

³⁴ Misli se na Gneja Pompeja – počasnno ime *Magnus* dobio je od Sule nakon uspešnih vojnih operacija u Africi. Pozivanje na taj nadimak ovde ima nesumnjiv prizvuk ironije.

³⁵ Lucija Afranija, koga Ciceron naziva po ocu iz ne sasvim jasnih razloga (možda ukazujući na njegovo neznatno poreklo).

³⁶ *Δευτεραγωνιστής* – termin za sporednog (drugog) glumca u grčkom pozorištu.

³⁷ Raznosiči novca su u predizbornoj kampanji delili novac stanovništvu. Bilo je pokušaja da se ta pojava suzbije ili barem ograniči.

³⁸ Elijev i Fufijev zakon (doneti 153) zabranjivali su da se donose zakonski predlozi između zakazivanja i održavanja izbora.

³⁹ Osoba sa telesnim manama nije mogla da izvršava funkciju konzula, dok to pravilo nije striktno primenjivano u slučaju tribunata. Svaki se ovakav hendikep svejedno u antičkom svetu tumačio kao zloslutno znamenje.

ga i ne isplati. Ukoliko, međutim, da novac, dužan je da doživotno plaća kaznu od 3000 sestercija po tribi. Klodije je, dakle, taj zakon već ispoštovao, samim tim što ionako samo obećava pare, a ne isplaćuje ih.

Avaj, ako Aulov sin postane konzul, ta, meni tako draga institucija što ju je Kurion svojevremeno apoteozom zvao, neće više vredeti ni pišiva boba! Elem, te njihove konzulate ič ne zarezivati, no je nama filozofirati, baš kao što ti i činiš.

Što se tiče tvoje odluke da ne otputuješ u Aziju, više bih voleo da si otišao i bojim se da ti to ne izazove nekakve komplikacije. Svejedno, ne mogu da te krivim, tim pre što ni sam nisam otišao u provinciju.⁴⁰

Sasvim su mi dovoljni pohvalni stihovi što si ih urezao u Amaltejino svetište, posebno kad me je već Tiil⁴¹ izneverio, a Arhija⁴² mi nije posvetio ni redak. Bojim se da će se on, pošto je dovršio pesmu o Lukulima⁴³ na grčkom, sada posvetiti pisanju cecilijanske drame⁴⁴.

Zahvalio sam Antoniju u tvoje ime i ono pismo predao Maliju. Do sada sam ti pisao ređe nego što bi trebalo, jer nisam imao pogodnog kurira, a i nisam bio siguran gde se tačno nalaziš. Hvalio sam te na sva usta [ne bi li se neko ponudio da ti ponese pismo].

Ukoliko mi Cincije poveri neki od tvojih poslova, pozabaviću se njime. On je, međutim, trenutno više zaokupljen sopstvenim brigama, a i ja sam tu da mu se nađem. Ako se ubuduće budeš zadržavao na jednom mestu, slobodno očekuj silna pisma od mene. Ti se potrudi da me u pisanju nadmašiš! Voleo bih da mi opišeš taj tvoj Amaltejon⁴⁵, posebno

⁴⁰ Ciceron je odlagao odlazak u provinciju koji je bio obaveza bivših konzula. Upravu nad Kilikijom preuzeće tek 51.

⁴¹ Ne preterano značajan pisac epigrama i Ciceronov prijatelj.

⁴² Licinije Arhija, pesnik iz Antiohije, autor velikog broja epigrama i poema u slavu Marija i Lucija Lukula. Započeo je delo posvećeno Ciceronovim podvizima koje nikada nije dovršio.

⁴³ Ni brat Lucija Lukula, Marko Lukul, nije u vojnoj slavi zaostajao za njim: godine 71. proslavio je trijumf nakon niza pobeda na području Balkana.

⁴⁴ Drama nazvana po Staciju Ceciliju, piscu palijata iz II veka pre n.e. Ciceron, po svemu sudeći, misli na Arhijino delo posvećeno Kvintu Metelu Piju, pesnikovom bliskom prijatelju.

⁴⁵ Hram sa vrtom na Atikovom imanju u Butrotu posvećen nimfi Amalteji. Amalteja je po legendi, na Rejinu molbu, odgajala malog Zeusa kako bi ga sačuvala od Krona.

arhitekturu i položaj hrama. Pošalji i pesme i predanja o Amalteji, sve što ti je pri ruci. Baš bih voleo da sagradim jedan takav u Arpinu. Poslaću ti neka od svojih pisanija, mada nijedno nije sasvim dovršeno.

Quaeris ex me quid acciderit de iudicio quod tam praeter opinionem omnium factum sit, et simul vis scire quo modo ego minus quam soleam proeliatum sim. respondebo tibi ὕστερον πρότερον, Ὀμηρικῶς.

Ego enim, quam diu senatus auctoritas mihi defendenda fuit, sic acriter et vehementer proeliatum sum ut clamor concursusque maxima cum mea laude fierent. quod si tibi umquam sum visus in re publica fortis, certe me in illa causa admiratus esses. cum enim ille ad contiones confugisset in iisque meo nomine ad invidiam uteretur, di immortales! quas ego pugnas et quantas strages edidi! quos impetus in Pisonem, in Curionem, in totam illam manum feci! quo modo sum insectatus levitatem senum, libidinem iuventutis! saepe, ita me di iuvent, te non solum auctorem consiliorum meorum verum etiam spectatorem pugnarum mirificarum desideravi. postea vero quam Hortensius excogitavit ut legem de religione Fufius tribunus pl. ferret, in qua nihil aliud a consulari rogatione differebat nisi iudicum genus (in eo autem erant omnia), pugnavitque ut id ita fieret, quod et sibi et aliis persuaserat nullis illum iudicibus effugere posse, contraxi vela perspiciens inopiam iudicum neque dixi quicquam pro testimonio nisi quod erat ita notum atque testatum ut non possem praeterire.

Itaque si causam quaeris absolutionis, ut iam πρὸς τὸ πρότερον revertar, egestas iudicum fuit et turpitudine. id autem ut accideret commissum est Hortensi consilio, qui, dum veritus est ne Fufius ei legi intercederet quae ex senatus consulto ferebatur, non vidit illud, satius esse illum in infamia relinqui ac sordibus quam infirmo iudicio committi, sed ductus odio properavit rem deducere in iudicium, cum illum plumbeo gladio iugulatum iri tamen diceret.

Sed iudicium si quaeris quale fuerit, incredibili exitu, sic uti nunc ex eventu ab aliis, a me tamen ex ipso initio consilium Hortensi reprehendatur. nam ut reiectio facta est clamoribus maximis, cum accusator tamquam censor bonus homines nequissimos reiceret, reus tamquam clemens lanista frugalissimum quemque secerneret, ut primum iudices consederunt, valde diffidere boni coeperunt. non enim umquam turpior in ludo talario consessus fuit: maculosi senatores, nudi equites, tribuni non tam aerati quam, ut appellantur, aerarii. pauci tamen boni inerant, quos reiectione

fugare ille non potuerat, qui maesti inter sui dissimilis et merentes sedebant et contagione turpitudinis vehementer permovebantur. hic, ut quaeque res ad consilium primis postulationibus referebatur, incredibilis erat severitas nulla varietate sententiarum. nihil impetrabat reus, plus accusatori dabatur quam postulabat. quid quaeris? triumphabat Hortensius se vidisse tantum, nemo erat qui illum reum ac non miliens condemnatum arbitraretur. me vero teste producto credo te ex acclamatione Clodi advocatorum audisse quae consurrectio iudicum facta sit, ut me circumsteterint, ut aperta iugula sua pro meo capite P. Clodio ostentarent. quae mihi res multo honorificentior visa est quam illa, cum iurare tui cives Xenocratem testimonium dicentem prohibuerunt, aut cum tabulas Metelli Numidici, cum eae, ut mos est, circumferrentur, nostri iudices adspicere noluerunt; multo haec, inquam, nostra res maior. itaque iudicum vocibus, cum ego sic ab iis ut salus patriae defenderer, fractus reus et una patroni omnes conciderunt. ad me autem eadem frequentia postridie convenit quacum abiens consulatu sum domum reductus. clamare praeclari Ariopagitae se non esse venturos nisi praesidio constituto. refertur ad consilium. una sola sententia praesidium non desideravit. defertur res ad senatum. gravissime ornatissimeque decernitur, laudantur iudices, datur negotium magistratibus. responsurum hominem nemo arbitrabatur.

Ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι... ὅπως δὴ πρῶτον πῦρ ἔμπεσε.

Nosti Calvum ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram. biduo per unum servum, et eum ex ludo gladiatorio, confecit totum negotium. accessit ad se, promisit, intercessit, dedit. iam vero (o di boni, rem perditam!) etiam noctes certarum mulierum atque adolescentulorum nobilium introductiones non nullis iudicibus pro mercedis cumulo fuerunt. ita summo discessu bonorum, pleno foro servorum, XXV iudices ita fortes tamen fuerunt ut summo proposito periculo vel perire maluerint quam perdere omnia; XXXI fuerunt quos fames magis quam fama commoverit. quorum Catulus cum vidisset quendam, »quid vos« inquit »praesidium a nobis postulabatis? an ne nummi vobis eriperentur timebatis?« habes, ut brevissime potui, genus iudici et causam absolutionis.

Quaeris deinceps qui nunc sit status rerum et qui meus. rei publicae statum illum quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium coniunctione et auctoritate consulatus mei fixus et

fundatus videbatur, nisi quis nos deus respexerit, elapsum scito esse de manibus uno hoc iudicio, si iudicium est triginta homines populi Romani levissimos ac nequissimos nummulis acceptis ius ac fas omne delere et, quod omnes non modo homines verum etiam pecudes factum esse sciant, id Talnam et Plautum et Spongiam et ceteras huius modi quisquillas statuere numquam esse factum. sed tamen, ut te de re publica consoler, non ita ut sperarunt mali, tanto imposito rei publicae vulnere, alacris exsultat improbitas in victoria. nam plane ita putaverunt, cum religio, cum pudicitia, cum iudiciorum fides, cum senatus auctoritas concidisset, fore ut aperte victrix nequitia ac libido poenas ab optimo quoque peteret sui doloris, quem improbissimo cuique inusserat severitas consulatus mei. idem ego ille (non enim mihi videor insolenter gloriari cum de me apud te loquor, in ea praesertim epistula quam nolo aliis legi), idem, inquam, ego recreavi adflictos animos bonorum, unumquemque confirmans, excitans; insectandis vero exagitandisque nummariis iudicibus omnem omnibus studiosis ac fautoribus illius victoriae *παρρησίαν* eripui; Pisonem consulem nulla in re consistere umquam sum passus, desponsam homini iam Syriam ademi; senatum ad pristinam suam severitatem revocavi atque abiectum excitavi; Clodium praesentem fregi in senatu cum oratione perpetua plenissima gravitatis tum altercatione eius modi (ex qua licet pauca degustes; nam cetera non possunt habere eandem neque vim neque venustatem remoto illo studio contentionis quem *ἀγῶνα* vos appellatis):

Nam ut Id. Mai. in senatum convenimus, rogatus ego sententiam multa dixi de summa re publica, atque ille locus inductus a me est divinitus, ne una plaga accepta patres conscripti conciderent, ne deficerent; vulnus esse eius modi quod mihi nec dissimulandum nec pertimescendum videretur, ne aut ignorando stultissimi <aut metuendo ignavissimi> iudicaremur; bis absolutum esse Lentulum, bis Catilinam, hunc tertium iam esse a iudicibus in rem publicam immissum. »erras, Clodi. non te iudices urbi sed carceri reservarunt neque te retinere in civitate sed exsilio privare voluerunt. quam ob rem, patres conscripti, erigite animos, retinete vestram dignitatem. manet illa in re publica bonorum consensus; dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta; nihil est damni factum novi, sed quod erat inventum est. in unius hominis perditum iudicio plures similes reperti sunt.« sed quid ago? paene orationem in epistulam inclusi. redeo ad altercationem.

Surgit pulchellus puer, obicit mihi me ad Baias fuisse. falsum, sed tamen

»quid? hoc simile est« inquam »quasi in aperto dicas fuisse?« – »quid« inquit »homini Arpinati cum aquis calidis?« – »narra« inquam »patrono tuo, qui Arpinatis aquas concupivit« (nosti enim Marianas). »quousque« inquit »hunc regem feremus?« – »regem appellas« inquam, »cum Rex tui mentionem nullam fecerit?« – ille autem Regis hereditatem spe devorarat. »domum« inquit »emisti.« – »putes« inquam »dicere “iudices emisti.”« »iuranti« inquit »tibi non crediderunt.« – »mihi vero« inquam »XXV iudices crediderunt, XXXI, quoniam nummos ante acceperunt, tibi nihil crediderunt.« magnis clamoribus adflictus conticuit et concidit.

Noster autem status est hic: apud bonos iidem sumus quos reliquisti, apud sordem urbis et faecem multo melius quam reliquisti. nam et illud nobis non obest, videri nostrum testimonium non valuisse; missus est sanguis invidiae sine dolore, atque etiam hoc magis quod omnes illi fautores illius flagiti rem manifestam illam redemptam esse a iudicibus confitentur. accedit illud, quod illa contionalis hirudo aerari, misera ac ieiuna plebecula, me ab hoc Magno unice diligi putat; et hercule multa et iucunda consuetudine coniuncti inter nos sumus, usque eo ut nostri isti commissatores coniurationis, barbatuli iuvenes, illum in sermonibus Cn. Ciceronem appellent. itaque et ludis et gladiatoribus mirandas ἐπισημασίας sine ulla pastoricia fistula auferebamus.

Nunc est exspectatio comitorum; in quae omnibus invitis trudit noster Magnus Auli filium, atque in eo neque auctoritate neque gratia pugnat sed quibus Philippus omnia castella expugnari posse dicebat in quae modo asellus onustus auro posset ascendere. consul autem ille δευτερεύοντος histrionis similis suscepisse negotium dicitur et domi divisores habere. quod ego non credo, sed senatus consulta duo iam facta sunt odiosa quae in consulem facta putantur, Catone et Domitio postulante, unum, ut apud magistratus inquiri liceret, alterum, cuius domi divisores habitarent, adversus rem publicam. Lurco autem tribunus pl., qui magistratus simultatem cum lege Aelia iniit, solutus est et Aelia et Fufia ut legem de ambitu ferret quam ille bono auspicio claudus homo promulgavit. ita comitia in a. d. VI Kal. Sext. dilata sunt. novi est in lege hoc, ut qui nummos in tribu pronuntiarit, si non dederit, impune sit, sin dederit, ut quoad vivat singulis tribubus HS CI CI CI debeat. dixi hanc legem P. Clodium iam ante servasse; pronuntiare enim solitum esse et non dare. sed heus tu, videsne consulatum illum nostrum, quem Curio antea ἀποθέωσιν vocabat, si hic

factus erit, fabam mimum futurum? qua re, ut opinor, φιλοσοφητέον, id quod tu facis, et istos consulatus non flocci facteon.

Quod ad me scribis te in Asiam statuisse non ire, equidem mallet ut ires, ac vereor ne quid in ista re minus commode fiat; sed tamen non possum reprehendere consilium tuum, praesertim cum egomet in provinciam non sim profectus.

Epigrammatis tuis, quae in Amaltheo posuisti, contenti erimus, praesertim cum et Thyillus nos reliquerit et Archias nihil de me scripserit; ac vereor ne, Lucullis quoniam Graecum poëma condidit, nunc ad Caecilianam fabulam spectet.

Antonio tuo nomine gratias egi eamque epistulam Mallio dedi – ad te ideo antea rarius scripsi quod non habebam idoneum cui darem nec satis sciebam quo darem. valde te venditavi.

Cincius si quid ad me tui negoti detulerit, suscipiam. sed nunc magis in suo est occupatus, in quo ego ei non desum. tu, si uno in loco es futurus, crebras a nobis litteras exspecta; sed pluris etiam ipse mittito. velim ad me scribas cuius modi sit Ἀμαλθειῶν tuum, quo ornatu, qua τοποθεσία, et, quae poëmata quasque historias de Ἀμαλθείᾳ habes, ad me mittas. libet mihi facere in Arpinati. ego tibi aliquid de meis scriptis mittam. nihil erat absoluti.

I,18

Ovo pismo, pisano par nedelja posle Ciceronovog 46. rođendana, otkriva jednog umornog i zabrinutog čoveka. Ciceron dolazi do zaključka da su razmere korupcije u državi takve da je ugrožen sam njen opstanak. Epilog prethodne godine za Cicerona je katastrofalan: Publije Klodije, podmitivši sudije, oslobođen je optužbe za sknavljenje u slučaju Bona Dea, a rimski vitezovi raskinuli su koaliciju sa senatom uvređeni donošenjem zakona protiv korupcije u sudstvu, koji je obuhvatio i njih. Time su narušena dva načela Ciceronove politike – *senatus auctoritas* i *concordia ordinum* – što on nastoji da spreči privremenim zbližavanjem s Pompejem i delimičnim podržavanjem Flavijevog agrarnog zakona, ali uzalud. Katon Utički tvrdoglavo nastavlja da napada vitezove, Klodije započinje akciju prelaska u plebejce, Pompej gleda kako da obezbedi zemlju svojim veteranima, Cezar u pozadini radi na stvaranju trijumvirata, a na ostatku političke scene vlada ili apatija ili korupcija. Sve to Cicerona navodi da jetkom igrom reči zaključi: πολιτικός ἀνὴρ οὐδ' ὄναρ – ovde političara nema ni u snu.

Znaj da mi u ovom času najviše nedostaje neko s kim bih mogao da podelim sve brige koje me more, neko razborit kome je iskreno stalo do

mene, pred kime u razgovoru ne bih morao da se pretvaram, usiljeno smeškam i krijem svoje pravo raspoloženje. Takav je moj dragi brat, čovek krajnje prijemčiv i otvorena srca, ali on nije tu. Onaj Metel i nije čovek nego »kameni sprud i pustinja gola«. ⁴⁶ A ti, koji si mi toliko puta svojom rečju ili savetom olakšao brige i teskobe, moj oslonac u javnom životu i osoba od najvećeg poverenja kod kuće, saučesnik u svim mojim razgovorima i planovima – gde si sada ti? Toliko sam usamljen da nešto malo rasonode i oduška nalazim samo u društvu žene, ćerke i mog slatkog Marka. Sva ona salonska prijateljstva koja mi hrane sujetu, kakvim god sjajem zračila u javnosti, ostavljaju me potpuno ravnodušnim. Kuća mi je od ranog jutra dupke puna, na forum redovno silazim okružen gomilom »prijatelja«, a u svoj toj rulji ne mogu naći nijednoga s kojim bih se slobodno našalio ili kome bih se prijateljski požalio. Eto, zato te tako željno iščekujem i, štaviše, insistiram da dođeš. Mnogo toga me uznemirava i brine, no samo kada bi ti bio tu, verujem da bi mi jedna jedina šetnja i razgovor s tobom bili dovoljni da sve to izbacim iz sebe.

O svemu onome što me u privatnom životu tišti i muči neću ti reći ništa, jer ne želim to da iznosim na videlo u pismu i poveravam nepoznatom pismošiši. ⁴⁷ Ali nemoj se uzrujavati, nije u pitanju ništa strašno, premda mi vrlo uporno dosađuje i ne dá se ublažiti, jer nedostaje prijateljske reči ili saveta koji bi to učinili. Što se države tiče, u njoj doduše još ima života, ali joj, po ko zna koji put, ono što je prvobitno

⁴⁶ To bi mogao biti konzul Metel Celer, ali je nejasno zašto bi Ciceron njega pominjao u datom kontekstu, budući da njih dvojica u to vreme nisu bili bliski prijatelji. Umesto Metela možda se na ovom delimično oštećenom mestu krilo neko drugo ime, o čemu v. Shackleton Bailey, 329–30. Brojna, prilično maštovita čitanja, koja isključuju da se uopšte radi o imenu čoveka, padaju u vodu zbog fraze *non homo sed* (»nije čovek nego«), koja eksplicitno upućuje na to da se radi o konkretnoj osobi. Metafora *litus atque aer et solitudo mera* (doslovno »obala, vazduh i pustinja gola«) ima da ukaže na Metelovu tobožnju bezosećajnost, a smatra se da je reč o fragmentu iz nekog pesničkog dela, moguće iz Akcijevog Filokteta. Za razliku od Shackleton Baileyja, Tyrrell i Purser (227–8) smatraju da je sasvim moguće da se ovde radi o Metelu.

⁴⁷ Možda su u pitanju problemi s Pomponijom (Shackleton Bailey, 330), ili sa dugovima, ili pak rastući sukob s Klodijem (Tyrrell i Purser, 228), a možda i sve to zajedno. U svakom slučaju, očito nešto dovoljno delikatno da Ciceron ispolji svoju, kako se zbivanja komplikuju, sve veću predostrožnost i nepoverljivost spram iznošenja pojedinosti u pisanoj formi.

bilo melem sada zadaje rane. Kako bih ti u najkraćem sažeo šta se sve ovde zbilo otkako si otišao? Stvar je doterala dotle da zavapiš kako rimskoj državi više nema spasa. Naime, uvodne scene Klodijeve drame počele su, rekao bih, baš posle tvog odlaska. U celoj toj stvari ja sam – tako mi se barem činilo – ugrabio priliku da hirurški odstranim samovolju nekih ovde i da malo zauzdam omladinu, te sam nastupio žestoko i dao sve od sebe, ali ne iz mržnje prema bilo kome, nego u nadi da ću društvu, ako već ne mogu da ga dovedem u red, moći makar da pružim prvu pomoć. Državu je ugrozilo korumpirano i razvratno sudstvo. Pogledaj do čega je to dovelo: za konzula nam je nametnut tip kojeg niko osim nas filozofski nastrojenih ne može očima da podnese. Kakav šamar! Iako je senat doneo ukaz o podmićivanju sudstva, nije izglasao nikakav zakon. Na senat je izvršen pritisak da od toga odustane, a gospoda rimski vitezovi povukli su se uvređeni onom odredbom »svi koji su za sudske usluge [sc. primali mito] itd.«⁴⁸ Tako su prošle godine srušena dva stuba republike koja sam ja svojim rukama podigao: autoritet senata je uništen, sloga među staležima poremećena. A sada nam još predstoji i ova bajna godina. Ona je počela tako što godišnja svetkovina boginje mladosti nije održana, budući da je Memije inicirao ženu Marka Lukula u svoje sopstvene misterije.⁴⁹ To je dični Menelaj teško podneo i razveo se. No, to nije sve: dok se onaj mitski pastir sa Ide ograničio na to da vuče za uši samo Menelaja, ovaj naš moderni Paris rešio je da napravi rogonju i od Agamemnona.⁵⁰

⁴⁸ Početak senatske odredbe donete povodom podmićivanja sudstva. Vitezovi su uvređeni jer je odredba obuhvatila i njih. Još jedan važan razlog raskida sa senatom je neuspeh vitezova da izdejstvuju poništenje ugovora o koncesijama na prikupljanje poreza u Aziji, koje im nisu donele očekivane rezultate.

⁴⁹ Boginja mladosti, Juventas ili Juventas, poštovana je u Rimu kao pokroviteljica muške omladine. Godine 191. jedan od pripadnika roda Lukula osvetio je hram ovoj boginji u spomen na omladinu koja se borila u Drugom punskom ratu i ustanovio godišnju svetkovinu, koju su otada priređivali isključivo članovi ovoga gensa (Liv. 36,36,5). Smisao Ciceronove metafore o Memiju i ženi Marka Lukula, verujemo, dovoljno je jasan. Gaj Memije, iz ugledne senatorske porodice, bio je u to vreme kulrski edil. Cenjen kao govornik i pesnik-neoterik, ostao je pre svega upamćen kao čovek kome je Lukrecije posvetio svoj spev *De rerum natura*.

⁵⁰ Trojanski kraljević Paris oteo je Menelaju ženu Helenu i time ga ponizio, ali njegovog brata Agamemnona nije ničime uvredio. Memije je, za razliku od njega,

Ima neki Gaj Herenije, narodni tribun, kojeg ti verovatno i ne poznaješ (mada ga možda i znaš jer ste iz iste tribe, a njegov otac Sekst običavao je da deli mito po vašoj tribi)⁵¹. E, taj Herenije sad pokušava da Publija Klodija prevede u plebejce, pa čak predlaže da o tome glasa čitav narod na Marsovom polju.⁵² Ja sam njega u senatu dočekao onako kako umem, ali taj ti je neviđeni debelokožac.

Metel je sjajan konzul i privržen mi je, ali se kompromitovao kada je, tek reda radi, u vezi s Klodijem predložio isto što i Herenije.⁵³ Ali tek Aulov sin – bože, kakav je to beskičmenjak i beda od vojnika! Taj i nije zaslužio drugo nego da Palikanu podmeće obraz i svakodnevno trpi njegove packe!⁵⁴ Flavije je predložio prilično popularski agrarni zakon,

ponizio oba brata: Marka Lukula time što mu je, poput mitskog Parisa, obljubio ženu, a čime je tačno uvredio njegovog brata Lucija, Ciceron ovde ne kaže. Poznat je njegov dugogodišnji sukob s Lukulima: još kao tribun 66. godine krivično je gonio Marka, dok se godinama protivio Lucijevom zahtevu da mu se odobri trijumf posle pohoda na istok. Tyrrell i Purser (230) drže da Ciceron ovde aludira na sukob Memija i Lucija Lukula oko trijumfa, dok Shackleton Bailey (331–2) misli drugačije: trijumf je izveden dve i po godine ranije i već je uveliko zastarela tema; čini se, međutim, da je Memije uspeo da zavede i Lucijevu ženu Serviliju, inače poznatu po raspuštenosti (Plut. *Cat. Min.* 24; Luc. 38), i da Ciceron ovde aludira na to.

⁵¹ Kandidati za visoke magistrature angažovali su ljude, takozvane *divisores*, da u njihovo ime podmićuju birače po svojim tribama.

⁵² Da bi mogao da se kandiduje za narodnog tribuna, Klodije je po zakonu morao da se odrekne svog patricijskog roda i pređe u plebejce. To se moglo postići adopcijom bivšeg patricija od strane nekog plebejca (što se u Klodijevom slučaju na kraju i desilo) ili donošenjem posebnog zakona koji bi dozvolio takav transfer. Klodije preko Herenija pokušava ovo drugo.

⁵³ Metel je Klodijev zet i zato oseća potrebu da, makar formalno, podrži Herenijev predlog. Spominjanje Marsovog polja ukazuje na to da je Herenije zahtevao centurijatsku skupštinu, koja bi u vidu plebiscita izglasala poseban zakon za Klodijev prelazak u plebejce.

⁵⁴ »Beda od vojnika« (*sine animo miles*): drugi konzul, Aulov sin Lucije Afranije, svojevremeno je služio kao oficir u Pompejevoj vojsci na istoku i Ciceron ovde aludira na to, premda nemamo nikakvih pouzdanih osnova za pretpostavku da je bio loš kao vojnik. Marko Lolije Palikan: čovek niska roda i rđava karaktera (Val. Max. 3,8,3), svojevremeno agitator protiv Sulinog režima. Ličnost od izvesne političke težine u to vreme, bio je huškač rulje i »više brbljiv nego rečit« (Quint. *Inst.* 4,2,2).

otpilike onakav kakav je bio Plotijev.⁵⁵ Okreni-obrni, pravog državnika ovde ni u snu ne možeš naći. To je mogao biti moj prijatelj Pompej (jer sad smo zbilja prijatelji, to da znaš), ali on pažljivo čuva svoju ljubljenu trijumfalnu togu držeći jezik za zubima.⁵⁶ Kras, opet, ni da zucne ništa što bi mu okrnjilo popularnost. Ostali su stara priča: toliko su glupi da misle kako će zadržati svoje ribnjake sve i da država propadne. Jedan jedini koji nešto pokušava je Katon, ali i on, čini mi se, više ide tvrdoglavošću i srcem nego promišljeno i razumom.⁵⁷ Već treći mesec maltretira one nesrećne publikane, s kojima je nekada bio u ljubavi, i ne dozvoljava senatu da im odgovori na zahtev.⁵⁸ Tako su nam u rešavanju ostalih problema vezane ruke sve dok ne odgovorimo publikanima, što znači da će verovatno biti odložena i raspodela poslanstava.

Sad vidiš kakvi nas vetrovi gone. A ti, ako u svemu ovome što sam napisao pročitaš i ponešto između redova, nakani se pa nam ponovo dođi. Iako su okolnosti pod kojima te zovem takve da bi svako razuman od njih bežao, ti gledaj da se, uprkos svim neprijatnostima, meni za ljubav ipak pojaviš. Za popis svoje imovine ne brini: ja ću se postarati da se svuda istakne i objavi kako ćeš u vreme cenzusa biti tu. Ipak, pojaviti se pri samom kraju cenzure u stilu je ovejanih trgovaca.⁵⁹ Zato se potruđi

⁵⁵ Lucije Flavije, Pompejev kadar, tribun te godine i pretor 58. Agrarni zakon koji je predložio predviđao je dodelu zemljišnih poseda ne samo Pompejevim veteranima, već i velikom broju siromašnih plebejaca, čime se želelo podstaći izglasavanje zakona. Plotijev zakon na koji se ovde misli donet je 89. godine na predlog tribuna Marka Plotija Silvana, ili možda 70. na predlog jednog drugog Plotija, takođe tribuna.

⁵⁶ Pompeju je zakonom iz 63, donesenim na Cezarov podsticaj, a uz Katonovo protivljenje, bilo dozvoljeno da na gladijatorskim igrama i pozorišnim predstavama nosi trijumfalna znamenja, što je on, doduše, iskoristio samo jedanput. Jako mu je stalo, međutim, da se ne zameri onima koji su mu te privilegije omogućili, što Ciceron ovde osuđuje prezrivo deminutivom *togulam suam* (»onu svoju togicu«).

⁵⁷ Marko Porcije Katon, tribun 62, »Don Kihot rimske aristokratije« (Mommsen), simbol rimskog konzervativizma. Vatreni protivnik Pompeja i kasnije Cezara, izvršio 46. samoubistvo u Utici i time steći nadimak Utički.

⁵⁸ Reč je o zahtevu za poništenje ugovora o prikupljanju poreza u Aziji.

⁵⁹ Rimski građanin morao je da bude lično prisutan u vreme procene njegove imovine, ili da umesto njega tu bude upravnik njegovog poseda. U protivnom, cenzori su imali ovlašćenje da imovinu procene proizvoljno visoko, bez prava građanina da na

pa dođi što pre. Pozdrav. Dvadeseti januar, za konzulata Kvinta Metela i Lucija Afranija.

Nihil mihi nunc scito tam deesse quam hominem eum quocum omnia quae me cura aliqua adficiunt una communicem, qui me amet, qui sapiat, quicum ego cum loquar nihil fingam, nihil dissimulem, nihil obtegam. abest enim frater ἀφελέστατος et amantissimus. Metellus non homo sed »litus atque aër« et »solitudo mera«. tu autem qui saepissime curam et angorem animi mei sermone et consilio levasti tuo, qui mihi et in publica re socius et in privatis omnibus conscius et omnium meorum sermonum et consiliorum particeps esse soles, ubinam es? ita sum ab omnibus destitutus ut tantum quietis habeam quantum cum uxore et filiola et mellito Cicerone consumitur. nam illae ambitiosae nostrae fucosaeque amicitiae sunt in quodam splendore forensi, fructum domesticum non habent. itaque cum bene completa domus est tempore matutino, cum ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus quocum aut iocari libere aut suspirare familiariter possimus. qua re te exspectamus, te desideramus, te iam etiam arcessimus. multa sunt enim quae me sollicitant anguntque, quae mihi videor auris nactus tuas unius ambulationis sermone exhaurire posse.

Ac domesticarum quidem sollicitudinum aculeos omnis et scrupulos occultabo neque ego huic epistulae atque ignoto tabellario committam. atque hi (nolo enim te permoveri) non sunt permolesti, sed tamen insident et urgent et nullius amantis consilio aut sermone requiescunt; in re publica vero, quamquam animus est praesens, tamen vulnus etiam atque etiam ipsa medicina efficit. nam ut ea breviter quae post tuum discessum acta sunt colligam, iam exclames necesse est res Romanas diutius stare non posse. etenim post profectionem tuam primus, ut opinor, introitus fuit fabulae Clodiana, in qua ego, nactus, ut mihi videbar, locum resecandae libidinis et coërcendae iuventutis, vehemens flavi et omnis profudi viris animi atque ingeni mei, non odio adductus alicuius sed spe non corrigendae sed sanandae civitatis.

Adflicta res publica est empto constupratoque iudicio. vide quae sint postea consecuta. consul est impositus is nobis quem nemo praeter nos

tu procenu uložī žalbu. Iskusni trgovci imali su običaj da prijavljuju imovinu u poslednjem času kako im se ne bi obračunalo manje ili više nego što stvarno imaju.

philosophos aspicere sine suspiritu posset. quantum hoc vulnus! facto senatus consulto de ambitu, de iudiciis, nulla lex perlata; exagitatus senatus, alienati equites Romani quod erat »qui ob rem iudicandam«. sic ille annus duo firmamenta rei publicae per me unum constituta evertit; nam et senatus auctoritatem abiecit et ordinum concordiam disiunxit. instat hic nunc annus egregius. eius initium eius modi fuit ut anniversaria sacra Iuventatis non committerentur; nam M. Luculli uxorem Memmius suis sacris initiavit. Menelaus aegre id passus divortium fecit. quamquam ille pastor Idaeus Menelaum solum contempserat, hic noster Paris tam Menelaum quam Agamemnonem liberum non putavit.

Est autem C. Herennius quidam, tribunus pl., quem tu fortasse ne nosti quidem; tametsi potes nosse, tribulis enim tuus est, et Sextus, pater eius, nummos vobis dividere solebat. is ad plebem P. Clodium traducit idemque fert ut universus populus in campo Martio suffragium de re Clodi ferat. hunc ego accepi in senatu ut soleo, sed nihil est illo homine lentius.

Metellus est consul egregius et nos amat, sed imminuit auctoritatem suam quod habet dicis causa promulgatum illud idem de Clodio. Auli autem filius, o di immortales! quam ignavus ac sine animo miles! quam dignus qui Palicano, sicut facit, os ad male audiendum cottidie praebeat! agraria autem promulgata est a Flavio, sane levis, eadem fere quae fuit Plotia. sed interea πολιτικός ἀνήρ οὐδ' ὄναρ quisquam inveniri potest. qui poterat, familiaris noster (sic est enim, volo te hoc scire) Pompeius, togulam illam pictam silentio tuetur suam. Crassus verbum nullum contra gratiam. ceteros iam nosti; qui ita sunt stulti ut amissa re publica piscinas suas fore salvas sperare videantur. unus est qui curet, constantia magis et integritate quam, ut mihi videtur, consilio aut ingenio, Cato; qui miseros publicanos, quos habuit amantissimos sui, tertium iam mensem vexat neque iis a senatu responsum dari patitur. ita nos cogimur reliquis de rebus nihil discernere, ante quam publicanis responsum sit. qua re etiam legationes reiectum iri puto.

Nunc vides quibus fluctibus iactemur; et si ex iis quae scripsimus tanta etiam a me non scripta perspicias, revise nos aliquando, et, quamquam sunt haec fugienda quo te voco, tamen fac ut amorem nostrum tanti aestimes ut eo vel cum his molestiis pervenire velis. nam ne absens censeare curabo edicendum et proponendum locis omnibus; sub lustrum autem censerī germani negotiatoris est. qua re cura ut te quam primum videamus. vale.

xī Kal. Febr. Q. Metello L. Afranio coss.

Noel Putnik

Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku

Apstrakt. U ovom radu reč je o tome kako se Ciceron služio grčkim jezikom u *Pismima Atiku*, i o naročitim namerama i razlozima koji možda leže u osnovi tog upadljivog fenomena.

Ključne reči: Ciceronova *Pisma Atiku*, grčki, latinski, bilingvizam, promena koda.

Jedna od svakako najupadljivijih odlika Ciceronovih pisama Atiku jeste neuobičajeno česta i slobodna upotreba grčkog jezika u njima. Ova bilingvalna komponenta, nesvojstvena antičkoj epistolografiji u takvoj formi i meri u kakvoj se javlja kod Cicerona, već sama po sebi izdvaja ova od ostalih Ciceronovih pisama, a naročito od epistolarnog korpusa drugih rimskih pisaca, poput Seneke ili Plinija Mlađeg. Cilj ovoga teksta je da u osnovnim crtama izloži različite načine upotrebe grčkog jezika u jednom delu Ciceronovih pisama Atiku, kao i da sugeriše moguće motive koji bi stajali iza takve stilističke ekstravagancije. Dublja i složenija sociolingvistička pitanja koja jedna ovakva pojava nužno nameće biće u tekstu dotaknuta samo ovlaš, u onoj meri u kojoj to zahteva osnovna tema izlaganja.

I

Posmatrana sekvenca obuhvata Ciceronova pisma Atiku u razdoblju od 68. do 59. godine p.n.e. – četrdeset pet pisama koja sačinjavaju prve dve od ukupno šesnaest knjiga prepiske.¹ Reč je, dakle, o približno jednoj osmini sačuvanog pisanog materijala iz ove zbirke, pri čemu broj pisama po godinama veoma varira, tako da, primera radi, iz perioda od 64. do 62. god. nije sačuvano (ako ga je i bilo) nijedno pismo, dok ih iz 59. imamo čak dvadeset dva. Upotreba grčkog jezika, međutim, provejava sa upadljivom ravnomernošću kroz sve posmatrane godine i gotovo sva pi-

¹ U izdanjima koja su priredili WINSTEDT (1970) i TURRELL i PURSER (1904) to su dvadeset pisama u prvoj i dvadeset pet u drugoj knjizi. SHACKLETON BAILEY (1965), na čije se izdanje ovaj rad najviše oslanja, svrstava sva ova pisma u jedan tom. Označavanje redosleda pisama preuzeto je iz tog izdanja.

sma, te se može sa sigurnošću uzeti kao jedna od bitnih odlika celokupne Ciceronove korespondencije s Atikom.²

U prvih četrdeset pet pisama Atiku nalazimo preko 160 mesta gde se grčki javlja bilo u vidu pojedinačnih reči, fraza, idiomatskih izraza, stručnih termina, citata, gnoma, ili pak delova rečenice organski uklopljenih u latinski tekst, pa i celovitih rečenica.³ Taj upečatljivi bilingvalizam praćen je, po pravilu, biliteralizmom, premda ima i slučajeva gde je grčka reč, najčešće lično ime, zabeležena u latiničnoj transkripciji (v. dole). Dovoljno je ovaj broj uporediti sa prosečno tri-četiri bilingvalna mesta u podjednako velikom uzorku Senekinih pisama Luciliju, ili sa ne više od desetak takvih mesta u Plinijevim pismima raznim adresatima, i steći dobru sliku o zastupljenosti i značaju ove pojave u Ciceronovoj korespondenciji s Atikom. Kao izuzetak i naizgled sličan fenomen može se učiniti 26. pismo iz IX knjige Plinijevih pisama, gde on piše nekom Luperku i citira u originalu Demostena na više od jedne strane. U pitanju je, međutim, samo niz citata, sa isključivom namerom da bude upotrebljen u odbranu visokog stila u besedništvu, te se kao izuzetak ne može porediti s Ciceronovim bezmalo spontanim i nesputanim »preskakanjem« iz latinskog u grčki. Ova drastična razlika u posezanju za izražajnim prednostima grčkog jezika između Cicerona s jedne i Seneke i Plinija s druge strane može se, svakako, objasniti krajnje neformalnim karakterom pisama Atiku: dok su druga dvojica autora pisala svoja pisma s namerom da ih na kraju i objave, Ciceron je svoja pisao bez takvog predumišljaja i samo za Atika. Upravo taj intimni ton i rasterećenost od raznih literarnih i drugih normi obezbeđuju ovim pismima tako posebno i značajno mesto u antičkoj epistolografiji.

Još je zanimljivije u tom smislu poređenje pisama Atiku s Ciceronovim pismima drugim korespondentima. I tu se, sa izuzetkom pisama bratu Kvintu, opaža ogromna razlika: grčkog jezika u pismima Terenciji i Tuliji, velikoj većini prijatelja i poznanika iz javnog života, kao i u služ-

² Izuzetak su pisma iz III knjige, pisana u vreme izgnanstva 58-57. godine, zatim pisma iz doba neposredno posle Tulijine smrti, kao i u nekim drugim slučajevima gde grčki sasvim izostaje, v. ADAMS, JANSE, SWAIN (2002:149).

³ Za proračun na nivou celokupne korespondencije s Atikom, kao i za poređenje dobijenih rezultata sa ostalim Ciceronovim pismima, v. HUTCHINSON (1998:14).

benoj ili formalnoj korespondenciji, gotovo da i nema. Ako je to u ovom poslednjem slučaju i razumljivo, neformalni karakter pisama Atiku sam po sebi nije dovoljan da objasni upečatljivo odsustvo grčkog u Ciceronovim pismima ostalim prijateljima. Kao što primećuje HUTCHINSON (1998:14), i među njima je moralo biti istaknutih filheleni, poput, recimo, Bruta. To bi značilo da su drastična ograničenja koja su grčkom jeziku nametana u »zvaničnoj«, za objavljivanje predviđenoj književnosti, svodeći ga na citate i gnome, imala svoga uticaja i na Ciceronovu neformalnu korespondenciju sa gotovo svima drugima osim s Atikom. Očito je, dakle, da je prepiska s Atikom iziskivala posebne stilističke zahteve, koji se ne mogu objasniti samo njenim neformalnim karakterom, nego i Atikovom specifičnom ličnošću i pozicijom, kao i podjednako specifičnim odnosom između dva prijatelja.⁴

II

Uprkos »legitimnoj« rasprostranjenosti grčkih citata, gnoma i stručnih izraza iz medicine, retorike, filozofije i drugih disciplina u rimskoj književnosti, njih je u razmatranim pismima srazmerno malo – jedva tridesetak, ili manje od 20% ukupnog broja *locorum Graecorum*. Tu je u daleko najvećoj meri, kako bi se i očekivalo, zastupljen Homer, a slede Euripid i Sofokle sa po dva citata, te Rinton, Epiharm i drugi sa po jednim. Citati su izvanredno živi, uglavnom majstorski uklopljeni u tok pisama, krojeni po meri datog konteksta. Tako, na primer, Ciceron jedno Kvintovo žustro obraćanje Atiku lakonski komentariše »prelomljenim« homerskim stihom:

(1) 36.4 ad me quoque fuit πρόσθε λέων, ὀπίσθεν δὲ – quid dicam nescio.

I prema meni je bio »spreda lav, a iza meni« – ko bi ga znao!

Ostatak stiha, koji glasi *δράκων μέσση δὲ χίμαιρα* i opisuje Himeru koju je ubio Belerofont (*Il.* 6.181), naprosto ne odgovara Ciceronovim potrebama i on ispušta da ga navede.⁵ Ovakve improvizacije katkada mogu dovesti i do zabune u smislu, čak galimatijasa, o čemu će biti više reči malo kasnije.

Najmanje je celovitih rečenica na grčkom a da nisu citati – tek neko-

⁴ O zastupljenosti grčkog jezika u Ciceronovim pismima drugim bliskim prijateljima v. SWAIN (2002:150).

⁵ O tome v. SHACKLETON-BAILEY (1965:383). Međutim, TYRRELL i PURSER (1904:309) drugačije shvataju smisao citata i smatraju ga u celini neprikladnim.

liko, ali svojim kontekstom one nagoveštavaju izvore piščeve motivacije za »promenu koda«:

- (2) 29.4 καὶ Κικέρων ὁ μικρὸς ἀσπάζεται Τίτον τὸν Ἀθηναῖον.
Mali Ciceron pozdravlja Tita Atinjanina.
- (3) 30.4 καὶ Κικέρων ὁ φιλόσοφος τὸν πολιτικὸν Τίτον ἀσπάζεται.
Filozof Ciceron pozdravlja političara Tita.
- (4) 37.1 ὁμολογουμένως τυραννίδα συσκευάζεται.
[Pompej] se, po sopstvenom priznanju, priprema za tiraniju.

Očito da primeri (2) i (3), kojima se oba pisma završavaju, dolaze iz sfere porodičnog života dva prijatelja, iz one intimne oblasti prijateljskih veza i emocija koja uvek ima svoja unutrašnja »pravila« i svoj »jezik«. Kako sugeriše Sajmon Svejn (SWAIN, 2002:151), moguće je da Ciceron na taj način, spominjući svog sina, pravi laku reminiscenciju na časove grčkog koje su pohađala deca iz viših rimskih staleža, dakle na Atikovo i svoje zajedničko detinjstvo. U primeru (3) primetna je, svakako, i blaga nota prijateljske ironije na račun Atikove distance od politike, inače nimalo retka. Primer (4), međutim, nosi sasvim drugačije raspoloženje: osim prezira prema Pompeju i njegovom vlastoljublju, grčki u ovom slučaju otkriva i Ciceronov strah da suviše otvorene i drske kvalifikacije napiše na maternjem jeziku, što se pokazuje i na drugim primerima.

U posmatranoj sekvenci pisama Atiku najviše je pojedinačnih grčkih reči ili sintagmi, besprekorno uklopljenih u sintaksu latinske rečenice u kojoj stoje. Bezmalopoložinu svih slučajeva čine imenske reči, u predložkim konstrukcijama ili izvan njih, uključujući tu i lična imena i naslove knjiga. Ovde je pridodato i onih nekoliko reči datih u latiničnoj transkripciji: *Pompeiani prodromi* (12.1) od πρόδρομος, »Pompejeva prethodnica«, *anagnostes noster* (12.4) od ἀναγνώστης, »moj čitač« i sl. U tom smislu su veoma zanimljivi primeri iz 42.5 i 43.3, gde u dva vremenski veoma bliska pisma Ciceron koristi obe grafije za istu grčku reč: govoreći o Klodijevoj sestri Klodiji, kojoj je odavno nadenuo stalni epitet βωῶπις (jer je, dvosmisleno, poredi s Herom), on u prvom slučaju kaže *per βωῶπιτιν*, »preko kravooke gospe«, a u drugom *Boopidis nostrae consanguineus*, »rođak naše kravooke gospe«. Up. takođe *senatus ἄρειος πάγος* (14.5), »senat je postao areopag« i *praeclari Ariopagitae* (16.5), »uvaženi članovi areopaga«. Ovo preskakanje iz grčke u latinsku grafiju ili fleksiju svedoči o lakoći s kojom je Ciceron, kao kroz igru, sastavljao svoja pisma, neopterećen formalnim literarnim normama. S tim u vezi, vredno je osvrnuti se i na tret-

man važnih grčkih, već uveliko latinizovanih pozajmljenica *philosophia*, *philosophus* i *historia*, *historicus*. Kako ističe SWAIN (2002:157), Ciceron ne bi gotovo nikad upotrebio ove reči u njihovom izvornom grčkom obliku u spisima namenjenim izdavanju ili u svojim govorima.⁶ Privatna korespondencija, međutim, i to naročito s Atikom, odvija se u sasvim drugačijim uslovima od onih na javnoj sceni i zato je u njoj moguće naći primere poput *φιλοσοφητέον* (16.13), *scribimus ιστορικά*, (19.10), *toto animo φιλοσοφεῖν* (25.2) i sl. Pritom se, u prvom slučaju, Ciceron s lucidnom samosvešću poigrava sopstvenim bilingvalizmom i konstruiše duhovit jednokratni hibrid:

(5) 16.13 qua re, ut opinor, φιλοσοφητέον... et istos consulatus non flocci factione.

Stoga se, mislim, valja posvetiti filozofiji i ne mariti ni pišljiva boba za njihov konzulat.

Ova uspela jezička šala, u kojoj Ciceron gradi grčki glagolski pridev *factione* na osnovi latinskog glagola *facere*, moguća je samo zato, primećuje SWAIN (2002:155), što su latinski i grčki tipološki slični jezici, a to, opet, proširuje domete Ciceronovog bilingvalizma kao izuzetno efektnog stilskog postupka.

Mnoštvo je primera u kojima se grčke reči tako lako i skladno uklapaju u svoje latinsko okruženje da čitalac neretko stiče utisak da je pred njime ono što se u lingvistici označava terminom pidžin (*pidgin*) – hibridni jezik nastao spajanjem ili ukrštanjem dva jezika, od kojih je jedan po pravilu dominantan.⁷ Evo kako to izgleda na primerima u kojima se javljaju grčki pridevi: *hominem χρηστομαθῆ* (2.2) »učenog čoveka«; *ea quae γυμνασιώδη maxime sunt* (5.2) »ono što najviše priliči sali za predavanja« (grčko-latinski superlativ!); *si quid aliud οἰκεῖον eius loci* (6.3) »ako

⁶ Privatnost prepiske s Atikom ponekad se drastično ogleda i na polju terminologije. Tako u 19.4, govoreći o gradskim masama kojima bi najradije video leđa, Ciceron koristi tešku reč *sentina*, »šljama« (*sentinam urbis exhauriri*), koju bi samo u posebnim prilikama upotrebio u javnim spisima. Iako je tako nazvao Katilinine sledbenike u *Catil.* I,12 i II,7, on je javno kritikovao narodnog tribuna Servilija Rula zbog upotrebe ove reči u istom značenju, v. TYRRELL i PURSER 1904:235.

⁷ Primer takvog jezika je govor različitih etničkih zajednica u Severnoj Americi. O mogućnosti nastanka takvog jednog hibridnog grčko-latinskog jezika v. F. Biville, *The Graeco-Romans and Graeco-Latin: A Terminological Framework for Cases of Bilingualism* u: ADAMS, JANSE, SWAIN (2002:77-102).

je nešto drugo zgodno za to mesto«; *mihi videatur non esse αδύνατον Turium obducere* (10.2) »ne čini mi se nemogućim da Turije bude istaknut za protivkandidata«; *frater ἀφελέστατος* (18.1) »[moj] krajnje prostodušni brat«; *ut σεμνότερος τις et πολιτικώτερος videretur* (21.3) »da bi izgledao dostojanstveniji i bolji državnik« itd.

Znatno je učestalija pojava imenica i supstantiviziranih prideva, u čemu imaju udela i brojna lična imena. Tako npr. *σκήψεις atque ἀναβολαί* (12.1) »izgovori i zavlačenja«; *nihil ἐν τοῖς πολιτικοῖς illustre* (13.4) »bezvredan kao političar« (o Pompeju); *Magni nostri ὑπόπιον* (20.5) »bleda senka našeg velikana«; *hoc totum σώμα* (21.3) »čitav taj korpus« (o zakonskim predlozima); *sed vide συγκύρημα* (30.2) »nego, da vidiš koincidenčiju«; *σκοπὸς est illis* (38.1) »njihov je cilj da«; *isti nostri ἀδικαίαρχοι* (30.4) »ovi naši nepravedni vladari« itd. Poslednji u nizu primera je, valja napomenuti, praktično neprevodiva igra reči. Spominjući peripatetičara Dikearha iz Mesene, svog i Atikovog omiljenog autora, Ciceron koristi doslovno značenje njegovog imena (»pravedni vladar«) da bi uputio packu na račun trijumvira:

- (6) 30.4 [Dicaearchus] *luculentus homo est et haud paulo melior quam isti nostri ἀδικαίαρχοι.*
*Dikearh je sjajan čovek i daleko bolji građanin od ovih naših »nepravednih vladara«.*⁸

Upadljivo je i prisustvo svakojakih modifikatora – priloga, priloških odredaba, uzrečica i drugog, npr. *tum Pompeius μάλ' ἀριστοκρατικῶς locutus est* (14.2) »tada je Pompej, onako sasvim aristokratski, rekao«; *omnia ἐπὶ σχολῆς scribe* (25.3) »sve mi onako opuštено napiši«; *non me abs te κατὰ τὸ πρακτικὸν quaerere* (27.4) »ne pitam te to iz praktičnih razloga« itd.

Glagola u ličnom obliku srazmerno je malo – uključujući tu i nekoliko infinitiva, ne više od petnaest. Razlog je možda to što je glagol, kao osovinu rečenice, znatno teže uklopiti nego neglagolske reči a da rečenica ipak zadrži »latinski« karakter. Upravo u slučajevima kada se u rečenici

⁸ Ova i slične igre reči stavljaju prevodioce pred znatne teškoće. Uopšte, prevođenje grčkih mesta u Ciceronovim pismima predstavlja poseban problem, koji ostaje izvan okvira ovog teksta. Možemo samo napomenuti da engleski prevodioci taj problem najčešće rešavaju posežući za francuskim jezikom, a tamo gde je to moguće grčke termine prevode latinskim (npr. *συγκύρημα* – koincidenčija). Otvoreno je pitanje kakav se kod nas efekat postiže kada se u istu svrhu koristi engleski, *lingua franca* našeg doba.

javi glagol na grčkom jeziku tekst se udaljava najviše, skoro do krajnjih dozvoljenih granica, od tona i duha svog matičnog jezika. Up. *qua re, mihi crede, φιλοσοφῶμεν* (33.2) »zato se mi bolje držimo filozofije«; *nam adhuc haec ἐσοφίζετο* (36.2) »sada se, naime, dosetio da«; *quid enim ἀκκιζόμεθα tam diu?* (39.5) »dokle više da rečima ublažavamo situaciju?« itd.

Da bi razmere bilingvalizma u pismima Atiku bile očitije, navodimo nekoliko primera celovitih rečenica:

(7) 23.3 Venio nunc ad mensem Ianuarium et ad ὑπόστασιν nostram ac πολιτείαν, in qua Σωκρατικῶς εἰς ἑκάτερον, sed tamen ad extremum, ut illi solebant, τὴν ἀρέσκουσιν.

Sada dolazim do januara i do svojih političkih stavova. Proo ću, sokratovski, razmotriti obe strane, ali ću na kraju ipak, kako su i oni običavali, izreći svoje mišljenje.

(8) 31.1 Est enim ὑποσόλοικον, cum velim vitare omnium deliciarum suspicionem, repente ἀναφαίνεσθαι non solum delicate sed etiam inepte peregrinantem.

Jer, neprikladno je, kad bih već hteo da izbegnem sumnju kako jurim za svakojakim zabavama, najednom da osvanem [u Antima] kao turista željan zabave, i to još nedolične.

Isprepletenost dva jezika u primeru (7), veoma pregnantnom i eliptičnom, nameće se već i svojim vizuelnim utiskom, dok u primeru (8) imamo dvojezičnu sintaksičku zavisnost u kojoj od izraza ὑποσόλοικον est zavisi (donekle eliptična) konstrukcija akuzativa sa infinitivom [me] ἀναφαίνεσθαι peregrinantem.

III

Kao što je već rečeno, Ciceronov slobodan odnos prema izrekama i citatima koje koristi ponekad dovodi do otežanog razumevanja smisla, pa i do utiska da se radi o »grešci u koracima«. Teškoće u dolaženju do najprihvatljivijeg rešenja su višestruke. Tu je, pre svega, problem verodostojnog čitanja teksta, koji je često, iz razumljivih razloga, posebno izražen na mestima gde se javlja grčki jezik. Zatim je tu pitanje interpretacije: ponekad najfinije istorijske, filološke, pa i psihološke nijanse izazivaju sasvim oprečne zaključke, jer mnogo toga se u prepisci dva stara prijatelja naprosto podrazumeva. Najzad, mora se uzeti u obzir i *ad hoc* karakter mnogih Ciceronovih pisama, pisanih usput, na brzinu, na odmorištima

poput Trestaberne, ili u različitim stanjima duha.⁹ Zato komentatori ponekad, sa više ili manje zadržke, ukazuju na slučajeve gde Ciceron upotrebljenim citatom ili stilskom figurom nije postigao željeni smisao. Navešćemo jedno takvo sporno mesto. Govoreći o važnoj državnoj delegaciji koju treba poslati u Galiju da bi sprečila sklapanje saveza drugih galskih plemena s Helvećanima (19.2-3), Ciceron poimence navodi njene članove. Prva dvojica nisu problematična (reč je o veoma uglednim, politički angažovanim građanima), dok trećeg člana, Gneja Lentula Mlađeg, kao prilično beznačajnu ličnost Ciceron očito smatra nedoraslim tako važnoj misiji. On za Lentula kaže, citirajući nekog starog pesnika (moguće Sopatra iz Pafa), da je τὸ ἐπὶ τῇ φακῇ μύρον (19.2) »mirišljivo ulje izliveno po sočivu«. I ovde se radi o igri reči, kojoj Ciceron inače ne može da odoli: *lens, -tis, f.* »sočivo« na grčkom se kaže ἡ φακῆ, a to Cicerona navodi na pomenutu asocijaciju s Lentulovim imenom i stihom koji je po smislu sličan izreci »bacati bisere pred svinje«. Međutim, kada se slika tako postavi, ispada da su druga dva člana »sočivo«, a Lentul »mirišljivo ulje«, tj. da *oni* nisu dovoljno dobra pratnja za njega, što je suprotno onome što je Ciceron hteo da kaže. To se, naravno, može protumačiti kao ironija (što komentatori ostavljaju kao mogućnost), ali je SHACKLETON BAILEY (1965:335) mišljenja da je pre reč o nedovoljno uspejoj dosetki.¹⁰ S druge strane, TYRRELL i PURSER (1904:76) zauzimaju nešto oprezniji stav i već u svome uvodu, govoreći o neformalnom karakteru pisama Atiku, upozoravaju da je ozbiljna greška pripisivati njihovom autoru nemar ili propuste. Ciceron je, kažu oni, najprecizniji od svih pisaca. Pa ipak, suočeni s primerima poput upravo navedenog, oni prihvataju mogućnost povremene pojave onoga što nazivaju μνημονικὸν ἀμάσθημα (87).

IV

Ovako česta i upadljiva upotreba grčkog u latinskom tekstu nameće mnoga pitanja. Ciceron, *homo utraque lingua eruditus*, prevodilac sa grčkog i pisac tekstova na grčkome, na planu maternjeg jezika ipak istupa kao

⁹ Recimo, tokom egzila, o čemu v. HUTCHINSON 1998:25-48.

¹⁰ Još jedan primer neuspešno ili nedovoljno jasno upotrebljene izreke nalazi se u istom pismu: τίς πατέρ' αἰνήσει; (19.10) »ko će hvaliti oca?«, o čemu v. SHACKLETON BAILEY (1965:341).

purista (Bivil čak dodaje nacionalista¹¹) i protivi se nekontrolisanom prodoru grčkih reči u latinski. To je delom posledica i njegovog ambivalentnog stava prema samim Grcima: odnoseći se s najvećim divljenjem i poštovanjem prema helenskoj kulturnoj, filozofskoj i političkoj tradiciji, on istovremeno gleda na svoje grčke savremenike s priličnom dozom prezira i podozrenja, kao na dekadentne potomke velikog naroda (SWAIN 2002:136). Kako onda treba razumeti tako izrazito prisustvo ovog jezika u pismima Atiku?

U nastojanju da proniknu u srž antičkog multilingvalizma (koji je jedna od temeljnih odlika i rimske države), naučnici već decenijama pokušavaju, s promenljivim rezultatima, da primene savremene sociolingvističke teorije i modele na antički svet, s tim suštinskim ograničenjem što su nam njegovi jezici poznati samo u pisanoj formi.¹² Jedan od zajedničkih imenitelja svih ovih teorija je pojam »promene koda« (*code-switching*). Pod njime se podrazumeva kontinuirano izmenjivanje najmanje dva jezika, dijalekta ili socijalekta u toku komunikacionog čina između ljudi kojima je zajedničko znanje oba ili više tih jezika. Katkada se promena ograničava na pojedinačne reči, a katkad proširuje na čitave rečenice (kod Cicerona smo videli čitav dijapazon mogućnosti). Promena koda razlikuje se od spontane upotrebe pozajmljenica iz drugog jezika, kao i od pidžina, degenerisanog hibridnog jezika nastalog stapanjem dva različita jezika. Tako se Ciceronov jezik u pismima Atiku može u određenom smislu nazvati »mešanim« (*mixtus*), ali ne i degradiranim (*degener*) (SWAIN 2002:98). Ciceron nijednog trenutka ne ispušta kormilo iz ruku: njegova »mešavina« je rezultat pažljivog *svesnog izbora* (bitna odlika promene koda), proizašlog iz namere da se stvori »superiorna lingvistička celina« (ibid.) – doduše, jednokratna i usko orijentisana, jer je strogo lična i namenjena samo Atiku. Šta bi, međutim, bili konkretni motivi iza tog *svesnog izbora*?

TYRRELL i PURSER (1904:85-87) tu vide četiri varijante: 1) grčki kao jezik stručnih, pretežno filozofskih i medicinskih termina (što smo već pominjali, i što u razmatranim pismima Atiku nije mnogo zastupljeno);

¹¹ Adams, Janse, Swain, 2002:95.

¹² O konkretnim nastojanjima da se Ciceronov bilingvalizam nekako smesti u okvire postojećih teorija v. ibid. 138-146.

2) grčki kao jezik koji pojedinim rečima ispunjava leksičke praznine latinskog (od navedenih slučajeva npr. ὑποσόλοικον, ἀφελής); 3) grčki upotrebljen kolokvijalno, kao izvor žargonizama (npr. τρισσαρειοπαγίτης, moguće Ciceronova kovanica, »budža«; ἄνω κάτω, »haos«; ἐπίτηκτα, »šminka«); 4) najzad, grčki upotrebljen tamo gde to navedeni razlozi nisu nalagali, dakle *per se*, da ne kažemo iz hira ili zabave (mada je verovatno bilo upravo tako).

Možda bi važnije bilo prvo istaći onaj opšti, temeljni motiv upotrebe grčkog uopšte, a to je njegov položaj i značaj u kulturi i kulturnoj eliti kasne republike i carstva. Proslavljeni jezik filozofije, književnosti i obrazovanja, uzor po kojem je izgrađivan i usavršavan latinski, morao je u kulturnoj i socijalnoj eliti imati vrednost statusnog simbola. U kojoj je meri kao takav bio zaista u upotrebi u pismenoj i usmenoj komunikaciji među obrazovanim Rimljanima, predmet je naučnih hipoteza i sporenja, ali je izvan sumnje da se u Ciceronovo doba znanje grčkog u višim krugovima podrazumevalo gotovo isto onako kao znanje francuskog u Rusiji iz doba Dostojevskog, ili znanje nemačkog u Krležinoj Hrvatskoj.¹³

Suprotna ovoj sili asimilacije i akulturacije bila je sila rimskog nacionalnog ponosa, svest o tome da je grčka slava prošla i, shodno tome, opravdana (u očima Rimljana) imperijalistička težnja da se preuzme i nasledi kulturni autoritet klasične Grčke (ADAMS, JANSE, SWAIN 2002:17). Time se, kako primećuju Adams i Svejn, mogu objasniti stroga ograničenja nametnuta grčkom jeziku u rimskom javnom diskursu, a delimično i Ciceronov purizam. To baca dodatno svetlo i na pitanje odsustva grčkog jezika u Ciceronovim pismima drugim bliskim prijateljima, odnosno na njegovo prisustvo u pismima Atiku. Drugim rečima, sve ukazuje na to da su upravo ličnost i specifična pozicija Tita Pomponija Atika taj poslednji ključ za razumevanje onoga što jedan autor naziva *haec insania Graecas opes inconsiderate usurpandi* (op. cit. 138).

U jednom smislu, ne doslovnom, Ciceron je odabrao da Atika smatra više Grkom nego Rimljaninom. Za to je imao dobrih razloga: ovaj je zaradio svoj nadimak (»Atičanin«) upravo na osnovu godina provedenih

¹³ Namerno spominjemo ova dva pisca, jer bilingvalizam u pojedinim njihovim delima pokazuje znatnu tipološku sličnost sa onime u pismima Atiku. On je tamo gotovo isključivo u funkciji ostvarivanja i dokazivanja »nivoa«, što je pomisao veoma izazovna i kada se razmišlja o Ciceronu.

u Atini, velike odanosti i ljubavi prema tom gradu i kulturi, kao i takvog znanja grčkog jezika da se činilo kao da je rođeni Atinjanin.¹⁴ Ovo je Ciceronu, po svemu sudeći, davalo potreban otklon od »rimske stvari« kako bi se slobodnije služio grčkim (važan momenat u tome je i Atikovo dosledno uzdržavanje od aktivnog učešća u politici), dok mu je, ako smemo tako reći, istovremeno obezbeđivalo svojevrsno »ogledalo taštine«. Ciceronu, naime, očito veoma imponuje Atikovo »helenstvo« jer je ono ujedno i ogledalo njegove sopstvene učenosti i prefinjenosti. To se s priličnom sigurnošću može zaključiti na osnovu primera u kojima on, makar u šali, naglašava Atikovo »helenstvo«, npr.:

- (9) 20.6 De meis scriptis misi ad te Graece perfectum consulatum meum. ...
Puto te Latinis meis delectari, huic autem Graeco Graecum invidere.
*Od svojih spisa, poslao sam ti onaj o svome konzulatu sastavljen na grčkom. ...
Verujem da uživaš u mojoj latinskoj verziji, a da mi na ovoj grčkoj kao Grk zavidiš.*
- (10) 21.3 tuus ille civis Demosthenes
onaj tvoj sugrađanin Demosten
- (11) 16.8 remoto illo studio contentionis quem ἀγῶνα vos appellatis
bez one žudnje za borbom koju vi [Grci] nazivate agonom

Najzad, spomenimo i jedan sasvim osoben motiv za upotrebu grčkog, a to je šifrovanje delikatnih i opasnih poruka, informacija ili opaski najčešće političke, ali i lične prirode.¹⁵ To nije jedini vid kriptografije u pismima Atiku, ali je za ovu temu jedini relevantan. Već smo u primeru (4) videli kako to izgleda kada Ciceron piše o Pompejevim uzurpatorskim ambicijama. Takvih primera ima još, paralelno s Ciceronovim sve češćim nastupima opreza i straha od uhođenja kako mu se lična i politička pozicija pogoršava:

- (12) 39.5 Sed haec scripsi properans et mehercule timide. ... Cetera erunt
ἐν αἰνιγμαῖς.
Ali, ovo napisah na brzini i, bogami, u strahu. ... Ostalo će biti šifrovano.
- (13) 40.3 Si erunt mihi plura ad te scribenda, ἀλληγορίας obscurabo.
Ako budem imao još nešto da ti napišem, prikriću to alegorijama.

Ciceron, doduše, ne kaže izričito da će u tu svrhu koristiti grčki, ali ga već koristi u tom kontekstu. Zanimljivo je da su oba ova pisma pisana u leto 59. godine, kada se sukob s Klodijem već uveliko razbuktavao izvan

¹⁴ Nep. Att. 4.1 sic enim Graece loquebatur ut Athenis natus videretur.

¹⁵ Up. takođe TYRRELL i PURSER (1904:84-85).

Ciceronove kontrole. Sličnih izraza teškog duševnog stanja u tom periodu ima napretek.

V

Kao što je već rečeno, promena koda kao svesna bilingvalna tehnika uvek podrazumeva izbor, zasnovan na kontekstu, socijalnom i kulturnom miljeu sagovornika, kao i na specifičnim asocijacijama vezanim za svaki jezik. U Ciceronovom slučaju, pokušali smo da pokažemo da je taj izbor, uza sve postojeće društvene tendencije i norme njegovog doba, bio suštinski povezan s ličnošću i pozicijom njegovog vernog prijatelja Atika, kao i sa posebnim odnosom koji su njih dvojica izgradili tokom dugog niza godina. Svaka opsežnija interpretacija njihove prepiske mora uzeti u obzir ovaj lični pečat kao jedan od njenih ključnih činilaca.

Literatura

- ADAMS, JANSE, SWAIN (2002): J. N. Adams, Mark Janse, Simon Swain (ed.), *Bilingualism in Ancient Society, Language Contact and the Written Text*, Oxford.
- HUTCHINSON (1998): G. O. Hutchinson, *Cicero's Correspondence, A Literary Study*, Oxford.
- SHACKLETON BAILEY (1965): D. R. Shackleton Bailey, *Cicero's Letters to Atticus, Volume I, 68-59 B.C., 1-45 (Books I and II)*, Cambridge.
- TURRELL, PURSER (1904): R. Y. Tyrrell, L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero, Vol. I, Dublin, London*.
- WINSTEDT (1970): E. O. Winstedt, *Cicero in Twenty Eight Volumes, XXII, Letters to Atticus, Books I-IV*, Cambridge.

Summary

Marcus Tullius Cicero's letters to his lifelong friend Titus Pomponius Atticus, collected in sixteen volumes, are abundant in Greek words, phrases, quotations and even whole periods, which is not only highly unusual in Roman public literature, but also undesirable from the point of Roman cultural norms, pride and literary taste. Even more peculiar is an almost total absence of Greek in his letters to other close friends and relatives, except to his brother Quintus, which makes the case of what is known as code-switching in the *Letters to Atticus* even more difficult to account for. Cicero's linguistic purism, so persistent in his published works and oratory, seems to contradict his epistolary bilingualism even more seriously.

In this paper only the first 45 letters (or the first two volumes) of this correspondence are taken into detailed consideration (the period from 68 to 59 BC),

Noel Putnik

but the same tendency of code-switching is apparent throughout. There are over 160 examples of the Greek language in these letters, whether in the form of single words, phrases or whole sentences. The first part of the text is an elaborate description of the phenomenon with some of the examples, which are usually but not necessarily written down in the Greek alphabet. The examples are classified into the following categories: quotations, whole sentences, adjectives, substantives, verbs, modifiers, mixed Latin-Greek periods and, finally, phrases and proverbs.

In the second part of the text an attempt is made to highlight the nature of and possible motives for such an excessive use of Greek. First of all, it is emphasized that Cicero's code-switching can only be understood as an integral part of a very intimate correspondence, which was never meant to be published. Hence Cicero's freedom to transgress the literary standards of his time. A mixture thus created is not a chaotic pidgin. It is rather a result of conscious and careful choices intended to create a linguistic unit superior in expression and more appropriate to a specific modus of communication. Cicero also uses Greek whenever he is unable to find a suitable Latin word or expression. Sometimes he does it as a joke, treating Greek as a source of argot expressions. In other times, when dealing with dangerous topics, he uses it as a sort of cryptography, covert language. But in all these instances one point is of crucial importance: the personality and position of Titus Pomponius Atticus. It is argued that only by taking into consideration Atticus' personality and his specific relationship with Cicero we can come to understand the nature of Cicero's epistolary bilingualism. Extremely refined and educated, living in Greece for decades, in one sense being more of a Greek than a Roman, Atticus inspires Cicero to use Greek in their communication the way he uses it nowhere else. In our opinion, the background of such a feature is to a great extent psychological, having to deal with subtle and complex emotional and intellectual exchange between Cicero and Atticus.

Milica Kisić

Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. Att. VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom¹

Apstrakt. U ovom radu data je sumarna jezička analiza Ciceronove prepiske u I i II knjizi *Pisama Atiku*. Naglašava se postojanje različitih »jezičkih nivoa«, koji su, s jedne strane, proizvod Ciceronove široke obrazovanosti i književnog angažmana, a s druge posledica prisnosti i spontanosti prepiske kao takve. Otuda fine igre rečima i govorničke figure neretko dolaze uporedo sa crtama svakodnevnog jezika.

Ključne reči: Ciceronova prepiska, jezički nivoi, grčki izrazi i citati, prozni ritam, retorika, govorničke figure, *sermo vulgaris*.

Retke su u antičkoj istoriji ličnosti u čiji život možemo da zavirimo iz tako neposredne blizine kao u Ciceronov. Jedinstvena po svom obimu i značaju, lična prepiska ovog kolosalnog rimskog prozaiste, govornika i političara ne predstavlja samo krucijalan istorijski izvor za doba kasne republike, već i delo od izuzetnog književnog značaja. U tom su smislu najreprezentativnija upravo pisma upućena Atiku. Sličnih godina, jednako obrazovanja i intelektualnih kapaciteta, iz sličnog socijalnog miljea², Atik je bio i ostao Ciceronov najbližiji prijatelj, savetnik i svojevrsni apolitični *alter ego*. Ciceron ne preza da pred njim bez ikakve zadržke, maske i poze iznese svoje najintimnije misli i emocije, da ekskluzivno za Atika bude »nag«, ranjiv i uplašen. O iskrenosti i neusiljenosti ove korespondencije možda najbolje svedoči podatak da ona, za razliku od, recimo, Plinijeve ili Senekine doterane esejiističke prepiske, nije bila

¹ Ova analiza se odnosi samo na prvih 45 pisama Atiku. – Izdanje: D. R. SHACKLETON BAILEY, *Cicero's Letters to Atticus*, I, Cambridge UP 1965.

² Obojica su pripadali viteškom staležu; Atik je rođen u Rimu i bio je pravo dete velegrada, ali je uprkos mnogim vezama sa aristokratijom, ostao čitavog života nezainteresovan za aktivno bavljenje politikom. Ciceron, rođen u Arpinu, ostao je, i na vrhuncima političke karijere *homo novus* – i objektivno, jer je kao pripadnik viteškog staleža dosegao položaj konzula, i subjektivno, jer se nikada nije sasvim srodio sa životom u Rimu te je, kad god je mogao, boravio na svojim imanjima.

namenjena za objavljivanje. Isti podatak dobrim delom objašnjava i prisustvo različitih jezičkih nivoa u njoj. Kratka analiza koja sledi, uz zadržku da je nastala na tek malenom uzorku teksta, nastoji da makar skicira svu slojevitost Ciceronovog jezičkog izraza – od svečanog, brižljivo doteranog govora javne ličnosti, širokog i temeljnog obrazovanja, do lepršave spontanosti svakodnevnog ćaskanja.

Upotreba grčkog jezika u govoru i pisanju predstavljala je jedan od nezaobilaznih detalja u životu intelektualne elite onovremenog Rima. Podrazumevala se kao francuski u svakodnevicu aristokratskog sloja carske Rusije i na isti način nosila snažno klasno obeležje. Ciceron u tom smislu nije izuzetak: postoji podatak da samo u okviru njegove prepiske sa Atikom nailazimo na preko 820 grčkih citata, fraza i izolovanih termina.³ Ovaj se interesantan fenomen ne može objasniti isključivo Ciceronovom erudicijom i činjenicom da se grčkim obilato služio i u okviru svoje književne delatnosti, dakle nekom vrstom profesionalne deformacije. Treba imati na umu da je njegov korespondent jednako obrazovan, a povrh svega i veliki zaljubljenik u grčko kulturno nasleđe. Ciceron, po svemu sudeći, neretko nastoji da ugodu prijatelju, a uz to, znajući da razmenjuje misli sa sebi ravnim, nije prisiljen da se intelektualno svodi i ograničava. Navedene specifičnosti Atikovog i Ciceronovog odnosa istovremeno razjašnjavaju i evidentnu disproporciju u prisustvu bilingvalizma u ostatku Ciceronove prepiske: ako izuzmemo razmenu pisama sa bratom Kvintom, nailazimo na svega još 102 grčka citata.⁴ Pisma Atiku su najčešće prošarana ekscerptima iz helenske poezije, još preciznije pojedinačnim stihovima ili njihovim samim počecima. Neki po frekventnosti citiranosti imaju već okoštalu formu poslovice, dok za druge Ciceron jednostavno podrazumeva da će ih Atik izvesno prepoznati. Navedimo samo neke:

Αἰδέομαι Τρωῶας καὶ Τρωάδες ἔλκεσιπέπλους

Il. VI.442 ; Att. II.5

Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχεῖν ἀναθήσει

Il. XXII.100 ; Att. II.5

³ G. O. HUTCHINSON, *Cicero's Correspondence: A Literary Study*, Oxford 1998, str. 14.

⁴ *Ibid.*

κάν ὑπὸ στέγη
πυκνῆς ἀκούειν ψακάδος εὐδούση φρενί
Sofokle, izgubljeno delo; Att. II.7
Ἐπαγγέλλομαι ἄνδρ' ἀπαμύνασθαι ὅτε τις πρότερος χαλεπήνη.
II. XXIV.369; Att. II.9
τρηχεῖ, ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος· οὐ τι ἐγὼ γε
ἦς γαίης δύναμαι γλυκερώτερον ἄλλο ιδέσθαι.
Od. IX.27; Att. II.11

Grčki izrazi se takođe često koriste kao deo retorske, političke i filozofske terminologije⁵, kao i terminologije grčkog kulturnog nasleđa u globalu: *ut mihi videatur non esse αδύνατον Turium obducere*, Att. I.1, gde izraz αδύνατον pripada nekoj od filozofskih škola i prevodi se sa »izvan kategorija mogućeg«⁶; *ut totum gymnasium eius ἀνάθεμα videatur*, I.1; *tum Pompeius μαλ' ἀριστοκρατικῶς locutus est*, I.14; *respondebo tibi ὕστερον πρότερον Ὀμηρικῶς*, I.16, gde Ciceron verovatno aludira na Aristarhovo zapažanje da se u Ilijadi, od dva u nizu postavljena pitanja, najpre odgovara na drugo; *consul autem ille δευτερεύοντος histrionis similis*, I.16, pri čemu se posprdno govori o konzulu kroz terminologiju grčkog pozorišta – on je tek drugi, sporedni i beznačajniji glumac.

Uz sve pomenute primere, Ciceron se koristi grčkim i tamo gde bi se današnji intelektualac prirodno poslužio rečima latinskog porekla: *et secum habebat hominem χρηστομαθῆ, D. Turrium*, I.6 – mi bismo izvesno upotrebili termin »erudita«; *hoc totum σῶμα curabo ut habeas*, II.1, σῶμα danas ima paralelu u izrazu »pesnički korpus«, ili *ubi sunt qui aiunt ζώσης φωνῆς*, II.12 – u savremenom prevodu »viva voce«.

Najzad, treba primetiti da upotreba grčkog povremeno ima isključivo psihološku motivaciju. Ciceron ga, govoreći o bolnim i neprijatnim temama, obično koristi da bi se distancirao (slično tome se danas mlađe generacije u Srbiji u istu svrhu služe engleskim jezikom): *nihil est quod non timendum sit; ὁμολογουμένως τυραννίδα συσκευάζεται*, II.16.*

Visokom jezičkom nivou Ciceronove prepiske posebno doprinose elementi retorike. U tom smislu najpre treba posvetiti pažnju fenomenu

⁵ R. Y. TYRREL—L. C. PURSER, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, London 1904, str. 85.

⁶ Ibid.

* Više o upotrebi grčkog u pismima Atiku vidi u tekstu Noela Putnika u ovoj svesci.

proznog ritma. Opšte je poznato da su sva Ciceronova dela planski namenjena za objavljivanje bila sročena u tzv. ritmičkoj prozi, što jednako važi i za najveći deo njegove prepiske. Sa pismima upućenim Atiku situacija je nešto komplikovanija: ritam se javlja stihijski, spontano, više kao rezultat profesionalne deformacije. Ciceron nema potrebu da pozira pred bliskim prijateljem. Postoji svega osam pisama koja su u potpunosti i promišljeno sastavljena ritmički⁷, a od toga se u ovom izdanju našlo ukupno četiri (I.14, 16, 17, 20). U ostalim nailazimo samo na pojedine pasuse ili sasvim razbijene fragmente. Uostalom, Ciceron sam daje logično objašnjenje za to u delu *De oratore*, gde podvlači da duga spisteljska praksa gradi sposobnost ritmičkog izražavanja *ex tempore*.⁸

Postoje i druge uočljive veze između Ciceronovih govora i prepiske sa Atikom. Već letimičnim iščitavanjem pisama, pred nas iskrsava čitav niz uobičajenih retorskih figura i briljantno dovtljivih igara rečima, pravih izazova i poslastica za savremenog prevodioca. Navešćemo nekoliko tipičnih primera.

Anafora: *vidi enim, vidi*, I.17; *per mihi, per inquam*, I.20; *accedat vero, accedat*, II.7; *fiat, fiat tribunus*, II.15.

Poliptoton: *verum praeclare Metellus impedit et impedit*, II.1; *qui haec tam lente quam ego fero ferret*, II.11.

Aliteracija: *nunc, consule in carcere incluso*, II.1.

Sinonimija: *vidi enim, vidi penitusque perspexi*, I.17.

Posebno snažan efekat ima upotreba **paronomazije**:⁹ *consul autem ipse parvo animo et pravo*, I.3; *facie magis quam facetiis ridiculus*, I.3; *tribuni non tam aerati quam aerarii*, I.16; *quos fames magis quam fama commoverit*, I.16; *πολιτικός ἀνὴρ οὐδ' ὄναρ*, I.18; *auctore Pompeio, quae nihil populare habebat praeter actorem*, I.19.

Prepričavajući aktualna politička događanja u kojima je i sam jedan od glavnih aktera, Ciceron neretko ima običaj da u prepisci citira čitave delove svojih govora. Ilustrativan primer nalazimo u pismu I.16, gde zaneseno iznosi Atiku tok suđenja Klodiju i, kao i uvek, stavlja akcenat na sopstveno učešće u njemu. Nakon obimnog pasusa iz govora sročenog uobičajeno kićenim i uzvišenim stilom, sledi prizemljenje

⁷ HUTCHINSON, str. 11.

⁸ Ibid, str.12.

⁹ G. O. BURTON, *Silva Rhetoricae*, humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm.

praćeno izvinjenjem prijatelju: *Sed quid ago? Paene orationem in epistulam inclusi*, I.16.

Nisu u prepisci retka ni opšta mesta karakteristična za Ciceronove besede, a posebno se ističu ona koja uključuju specifičnu upotrebu medicinske terminologije. Republika je u njima predstavljena kao živ organizam, a rđavi pojedinci i državni neprijatelji kao svojevrsne pošasti čije »rovarenje« katkad iziskuje blage medikamente, a katkad radikalne metode hirurške amputacije: *locum resecandae libidinis*, I.18; *tamen non minus esset probanda medicina quae sanaret vitiosas partes rei publicae quam quae exsecaret*, II.1; *missus est sanguis invidiae sine dolore*, I.16; *tanto imposito rei publicae vulnere*, I.16.

Konačno, u prilog visokom jezičkom nivou Ciceronove korespondencije govori i izuzetna delikatnost autorovog izražavanja. Suptilnost i iznijansiranoost se posebno odnose na upotrebu fraze *ita...ut* sa konjunktivom¹⁰, konstrukcije često samo delimično uhvative pri prevođenju na drugi jezik:

ita negant vulgo ut mihi se debere dicant, II.1; *ita tamen his novis amicitiiis implicati sumus ut vafer ille Siculus insusurret cantilenam illam suam*, I.19; *magni aestimo... fructum palestrae Palatinae, sed ita tamen ut nihil minus velim quam Pomponiam verasari in timore ruinae*, II.4.

Sve do sada navedene jezičke i stilske karakteristike Ciceronove korespondencije bez sumnje joj daju pečat elitizma. Videćemo, međutim, kroz dalju analizu, da je ona ipak u daleko značajnijoj meri definisana stalnim prisustvom svakodnevnog jezika. Odavno je među latinistima utvrđeno da dikcija Ciceronovih pisama pokazuje neverovatnu sličnost sa dikcijom komedija Plauta i Terencija¹¹. Pa čak i ako zanemarimo zapažanja stručnjaka, nije li sasvim prirodno i opravdano očekivati da jedna intimna prepiska ima formu i ton neusiljenog prijateljskog dijaloga? U našem konkretnom slučaju, i argumentovane tvrdnje znalaca i labave pretpostavke laika vode u istom smeru: otkrivaju nam živu sliku Cicerona čoveka, velikog majstora reči u svoj svežini i ubedljivosti svakodnevnog izdanja, a jezik njegove prepiske usko povezuju sa pojmom **sermo vulgaris**. Na tu temu je i sam više nego jasan:

¹⁰ TYRREL—PURSER, str. 84.

¹¹ Ibid, str. 77.

...epistulas vero cotidianis verbis texere solemus, Cic. Fam. IX.21¹²

I zaista, Ciceronova korespondencija sa Atikom pokazuje sve odlike kolokvijalnog jezika: dinamičnost, intenzivnost, sočnost, spontanost, obilje živopisnih i nepredvidivih reči. Neretko zbog eliptičnosti podseća na istrgnute delove kakvog telefonskog razgovora.¹³ Ciceronovi kolokvijalizmi, doduše, nisu po nijansi ni blizu prezačinjenom žargonu rimskog taloga iz Petronijevog *Satirikona*. Više dočaravaju *sermo cotidianus* gradske intelektualne elite. Pokušaćemo da raznovrsnim primerima predočimo da i takav, uglađeni sleng, svejedno pokazuje gotovo sve postojeće *odlike vulgarnog latiniteta*¹⁴:

Imenice se javljaju u svojoj živahnijoj i piktoresknijoj formi – kao **deminutivi** – *contiuncula, fasciusculum, gubernaculum, rumusculus, oratiuncula, refractiolum, adulescentulus, deliciolae, munusculum, vindemiola, filiulus, filiola, servula, barbatulus, nummuli, plebecula, asellus, tribula, togula, arcula, vocula...*

Katkad dolazi do **pomeranja** njihovog **značenja**: *quod in buccam venerit scribito*, I.12, pri čemu reč *bucca*, sa originalnim značenjem »obraz«, ovde podrazumeva usta, odnosno glavu.

Sermo vulgaris, kako je već napomenuto, preferira razigranost i dinamičnost, pa stoga ne iznenađuje činjenica da se **glagoli** intenziviraju postajući tako **inkohativni**: *iactare, adventare, ventitare, dicitare, venditare, consenescere, dormitare, pertimescere, volitare, expergiscere...*

Isti se efekat postiže i pojačavanjem simpleksa glagola **prefiksom per**: *perspicere, percrebescere, perhibere, pervenire, permovere, perscribere, pertimescere...*

Pojedini glagoli imaju **značenje drugačije** od očekivanog: *teneo quid dicas*, I.5, gde glagol *tenere* ima značenje glagola *scire*, ili: *te multum amamus*, I.2, gde je pompejski glagol *amare* upotrebljen umesto neutralnog *gratiam agere* (ovakav primer srećemo još samo kod Plauta¹⁵).

Karakteristični su i primeri **elipse**: *Crassus verbum nullum contra gratiam*, I.18, *abs te nihil litterarum*, I.2, *quid id ad me?* I.13, *quid multa? Clamores*, I.13.

Upotreba vremena teži izvesnim **pojednostavljenjima**: postoji očigledna tendencija da se futur zameni prezentom – *libertum mitto*, I.12, perfekat perifrazičnom konstrukcijom glagola *coepisse* sa infinitivom – *valde diffidere boni coeperunt*, I.16, a futur II običnim futuro – *cum... iste sacerdos Bonae deae cuius modi futurus sit sciemus*, II.4.

¹² Ibid, str. 78.

¹³ L. R. PALMER, *The Latin Language*, London 1954, str. 154.

¹⁴ J. HERMAN, *Vulgar Latin*, Penn State UP 2000, str. 49–105.

¹⁵ SHACKLETON BAILEY, str. 287.

Pridevi se, nalik imenicama, intenziviraju pretvaranjem u **deminutive** – *bellus, tantulus, horridulus, Pulchellus*, ili, poput pojedinih glagola, **prefiksom per** – *perturbatus, perhonorificus, perspicuus, permolestus, pergratus, periucundus, perterritus...*

Ponekada se **pridevi** čak upotrebljavaju **adverbijalno**: *tu vero sapientior Buthroti domum parasti*, II.6.

Prilozi također često imaju prefiks **per** – *peraeque, perincommode, pergraviter*, grade se od prethodno nastalog deminutiva prideva – *belle*, ili jednostavno nemaju očekivan oblik – *certo*.

Već je i prvih 45 pisama Atiku dovoljno sadržajan uzorak kolokvijalnog jezika da se u njemu mogu pronaći i ređi primeri vulgarnog latinитета: nisu izostali ni **arhaizmi** – *victumeum* = *hostia*, ni **hibridi** – *facteon*, ili *tocullio* (izvorno nastao od grčke reči τόκος, sa deminutivom τόκυλλος na koji je pridodat pejorativni latinski sufiks *-io*¹⁶), pa čak ni izuzetni **rariteti** – *cavillator, obfirmator, commulcium*, ili *absque* = *sine*, karakteristični još samo za jezik Plautovih komedija.

Topla prijateljska rečenica, i nakon toliko godina živo i ubedljivo svedočanstvo o bliskosti dveju ličnosti, a ujedno i naslov ovog skromnog rada, nehotice definiše i jezik sveukupne Ciceronove korespondencije sa Atikom: bilo da mu se obraća jezikom prefinjenog erudite, govornika i filozofa, uz obilje retorskih figura i učenih fraza, ili sa njim komunicira opuštenim kolokvijalnim jezikom, Ciceron uistinu *cum Attico tamquam secum loquitur*.

Summary

This essay provides rough language analysis of Cicero's correspondence, referring only to Books 1 and 2 of his letters to Atticus. It underlines the existence of different "language levels" as a result of Cicero's extensive education and literary engagement on one hand, and the intimacy and spontaneity of the occasion on the other. Thus we frequently find delicate puns or rhetorical figures and common everyday language in the same paragraph.

¹⁶ Ibid., str. 352.

Jelena Savić

Zašto *Teucris* (Cic. *Att.* I.12–14)?

Apstrakt. U ovom prilogu raspravlja se o nerazjašnjenom pseudonimu *Teucris*, koji se javlja u nekoliko Ciceronovih pisama Atiku.

Ključne reči: Ciceronova pisma, pseudonim, travestija mita.

U tri uzastopna Ciceronova pisma Atiku s početka 61. godine¹ spominje se lice pod imenom *Teucris*: *Att.* I 12 i 13 *Teucris illa lentum negotium*,² 14 *Τεῦκρις promissa patravit*. Kako se dâ zaključiti iz pisma 12, od tog je lica Ciceron očekivao izvestan novac, i pošto u istom pismu »sluti da će morati da pribegne Konsidiju, Aksiju ili Seliciju«, zelenašima, pretpostavlja se da se Ciceron i od »Teukride« nadao pozajmici, jer mu je novac bio potreban za kuću na Palatinu.

Teucris je vrlo verovatno pseudonim;³ njima se Ciceron i inače služi.⁴ Postavljaju se dva pitanja: ko se krije iza imena *Teucris*, i šta je smisao toga pseudonima. Ta pitanja su povezana, ali su takvoga karaktera da se drugo pitanje može rešavati i bez konačnog odgovora na prvo.

Početak pisma 12 mogao bi ukazivati na to da novčana transakcija koju Ciceron ima da obavi sa »Teukridom« stoji u vezi s njegovim kolegom u konzulatu Gajem Antonijem (*PW* 19):

Teucris je stvarno gnjavator... Ništa bezočnije, podmuklije i gnjavežnije video nisam... Sami izgovori i zavlačenja. Nego, možda da pustim stvari svojim tokom. Pompejeva prethodnica mi javlja da će Pompej otvoreno pokrenuti

¹ Izdanja s komentarom: R. Y. TYRRELL—L. C. PURSER, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, I, Dublin—London 1904³ (=T-P); D. R. SHACKLETON BAILEY, *Cicero's Letters to Atticus*, I, Cambridge 1965 (=SB).

² Za takvu upotrebu reči *negotium* up. Cic. *Att.* VI 1,13 [*Scrofa*] *est ... lautum negotium*; *Q.fr.* II 12,4 *Callisthenes quidem vulgare et notum negotium*; *Red. sen.* 14 *elinguem, tardum, inhumanum negotium Cappadocem ... dices*.

³ SB 297 principijelno dopušta i mogućnost da je *Teucris* pravo ime nekog nepoznatog lica. Žensko ime *Teucris* potvrđeno je u P. Stras. 1, 23 [...] ἢ καὶ Τεῦκρις i možda u CIL VI 15715 *Clodia Te<u>cris*.

⁴ Up. *Att.* II 3 *Epicrates*, 14, 16, 17 i 23 *Sampsiceramus* (za Pompeja). Druge primere ću spomenuti kasnije.

pitanje Antonijeve zamene, a istovremeno će pretor izneti tu stvar pred narod. Slučaj je takav da ja tog čoveka ne mogu braniti a da ostanem neokaljan...

Iz istog perioda sačuvano je i jedno pismo Antoniju (*Fam.* V 5), u kome Ciceron izokola traži protivuslugu za sve što je učinio i što tek treba da učini za Antonija.⁵ Na osnovu svega toga može se dosta pouzdano tvrditi da novac koji Ciceron treba da dobije dolazi od Antonija. Stariji komentatori su stoga smatrali da se iza imena *Teucris* krije lično Antonije, kojem je ovde prišiven uvredljiv nadimak.⁶ Naprotiv, pisci dva iscrpna modernija komentara, T-P i SB, veruju da je *Teucris* samo posrednik između Antonija i Cicerona. Za tu pretpostavku T-P navode dva argumenta: prvo, što Ciceron referiše na »Teukridu« zamenicom ženskog roda (12,1 *nihil ego illa impudentius vidi*); drugo, iz toga što je malo iza pseudonima *Teucris* Antonije spomenut pravim imenom T-P izvode da bi prethodno poigravanje pseudonomom bilo besmisleno.⁷ SB smatra da najjači pokazatelj leži u rečima koje Ciceron pripisuje »Teukridi«, *Tito mandavi*; pozivajući se na *Fam.* V 5, gde Ciceron spominje Antoniju Atika imenujući ga *T. Pomponius*, SB izvodi zaključak da Antonije i Atik nisu bili u takvim odnosima da bi se mogli jedan drugome obraćati, kao ovde, samo ličnim imenom. Eliminišući Antonija i s njime obavezu da *Teucris* bude muškarac,⁸ SB predlaže dve žene kao moguća rešenja: suprugu Publija Sestija,⁹ ili suprugu samoga Antonija. Za smisao pseudonima *Teucris* on ne nudi nikakvih daljih objašnjenja.

Svoje objašnjenje pseudonima *Teucris* nadovezaću na razmišljanje jednog starog komentatora. Bosius¹⁰ nije sumnjao u »Teukridin« iden-

⁵ Ciceron je već branio Antonija 62. godine (*Fam.* V 6,3), a početkom 61. spremale su se nove optužbe zbog Antonijevih zloupotreba u Makedoniji.

⁶ Up. SB 297.

⁷ T-P 192. Ali za upotrebu pravih imena uporedo sa pseudonimima up. *Att.* I 18,3, gde su pseudonimi očito upotrebljeni ne iz diskrecije nego samo šale radi.

⁸ Te se obaveze verovatno držao Pape (W. PAPE, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911³), koji navodi Τεῦκρίς -ιδος kao »erdichteter Namen«, pa mu dodeljuje *muški* rod. Ali ovo ne bi bio izolovan slučaj gde Ciceron iz podsmeha govori o muškarcu u ženskom rodu (npr. *Att.* I 14,5 *filiola Curionis*, »Kurionova kćerčica«, čime referiše na Kurionovog (*PW* 10) sina).

⁹ To rešenje predložili su i T-P, 192.

¹⁰ Obaveštavam se iz Verburgiusovog folio-izdanja Cicerona (Amsterdam 1724),

titet: on je bio uveren da se radi o Antoniju, s tim što je pseudonim objašnjavao ovako: da bi se podsmehnuo Antoniju zbog nedavnog neuspeha protiv Tračana i Dardanaca, Ciceron ga naziva Teukrom, što znači Dardancem;¹¹ otrov je u tome što rimski vojskovođa posle *uspešnog* ratovanja nosi nadimak po zemlji i narodu koji je pokorio, a šala bi bila utoliko oštija što je, desetak godina ranije, Gajev brat Marko Antonije (PW 29) u borbi protiv pirata pretrpeo veliki neuspeh kod Krita i time stekao posprdni nadimak *Creticus*.

Bosiusova pretpostavka zasniva se na identifikaciji *Teucris* = Antonije, i zanemaruje to što kod Cicerona ne stoji *Teucer* nego *Teucris*. Ja mislim da se, bez obzira na identitet Ciceronove »Teukride«, sam pseudonim može rastumačiti jednostavno kao »Troja«. Grčka reč *Τευκρίς*, -ίδος obično je pridev ženskoga roda (»trojanska«: ἡ Τευκρίς γῆ), ali se ponekad javlja i imenički.¹² Ime »Troja« odgovaralo bi čoveku kojega treba (dugo i mukotrpno) opsedati¹³ ne bi li se postigao uspeh.¹⁴ Prišivanje takvih imena Ciceronov je manir. Tragajući samo za imenima iz trojanskog ciklusa, u prve dve knjige pisama Atiku nalazimo zavodnika Parisa, prevarenog muža Menelaja i njegovog brata Agamemnona (I 18),¹⁵ gospođu Kravooku (I 29, II 14 *βοῶπις*, 23 *boopis*),¹⁶ i Telepil, grad Lestrigonaca (II 13).¹⁷

opremljenog jedinicama iz mnogih starijih komentara.

¹¹ Dakle, sa osloncem na staro verovanje u srodstvo istočnobalkanskih plemena s maloazijskim; up. Hdt. V 13,122 i VII 20,75.

¹² Steph. Byz. *Ethn.* 618,19–20 (Meineke) λέγεται καὶ Τευκρίς θηλυκῶς ἡ Τροία; 638,12–13 Τροία ... ἡ πρότερον Ἰδαία, εἶτα Τευκρίς; Herod. *Pros. cath.* Gr. Gr. III 1, 98,16–17 Τευκρίς ἡ Τροία; *Anth.* XV 26 (tzv. Dosijadin *Žrtvenik*) 18 ἐς Τευκρίδ' ἄγαγον τριπόρθητον.

¹³ Ne zna se koliko je Ciceronova »opsada Troje« dotad već trajala. Verovatno ne duže od godinu dana, tj. otkako je Ciceron ustupio Antoniju provinciju.

¹⁴ To tumačenje bi zahtevalo da se u pismu 14 čita *Τευκρίς*, ne *Τεῦκρίς*, mada u rukopisnoj predaji stoji jedino ovaj drugi oblik. No, teško da je akcentuacija grčkih reči u Ciceronovim pismima autentična.

¹⁵ Iako u toj prilici preljuba, izgleda, nije bila jedini razlog sukoba; v. SB 331.

¹⁶ Smatra se da je to Klodija, koja je Herin epitet zaslužila pre svega zbog incestuoznog odnosa sa bratom.

¹⁷ Tj., po verovanju, *Formiae*.

Ako bi se »Troja« prihvatila kao tumačenje pseudonima *Teucris*, Ciceronova igrarija ne bi bila originalna. Takva postoji u Plautovim *Bakhidama*, gde rob Hrisal, pripremajući se da izvuče novac od svoga gospodara, govori ovako:

Dva brata Atrida slove da su učinili velik podvig kad su Prijamov rodni grad, božanskom rukom obzidani Pergam, potčinili pomoću oružja, konja, vojske, vrsnih boraca i hiljade lađa, i to posle deset godina. Ali ništa to nije u poređenju s tim kako ću ja *osvojiti* svoga gospodara, bez lađa, bez vojske i bez tolikih junaka.¹⁸

Potom zaziva gospodara rečima *o Troia, o patria, o Pergamum, o Priame periisti senex*,¹⁹ da bi nešto kasnije, razdeljujući uloge učesnicima i žrtvama predstojeće prevare, gospodaru eksplicitno dodelio ime »Ilij« (*nostro seni huic stolido, ei profecto nomen facio ego Ilio...*),²⁰ kojim će ga i nadalje zvati.²¹ Može se pretpostaviti da je slična scena sa sličnim tekstom postojala već u predlošku *Bakhida*, Menandrovoj komediji *Δις ἑξάπατων*, iako joj u sačuvanim fragmentima nema traga.

Summary

In *Att.* I 12–14 Cicero uses *Teucris* to refer to an unidentified person from whom he had been hoping for a substantial loan. Without solving the identity problem, the author argues that the nickname itself means 'Troy', i.e. 'the Unconquerable'. Humorous uses of this and other names involved in the Trojan myth can be traced back to earlier Latin literature.

¹⁸ Pl. *Bac.* 925–930.

¹⁹ *Ibid.* 933.

²⁰ *Ibid.* 945–948: »Ovom našem tupavom starcu naravno dajem ime Ilij; vojnik neka bude Menelaj, ja ću Agamemnon, ali i Laertov Odisej; Mnesiloh nek bude Aleksandar, jer će doneti propast svome zavičajju: on je odveo Helenu, i ja sad zbog toga opsedam Ilij.«

²¹ *Ibid.* 956, 987.

Sadržaj sveske 31 (1/2005)

BORIS PENDELJ Sme li govornik da iskaže bes i prezir?	5
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi <i>Pro Sestio</i>	13
JELENA SAVIĆ, MILICA KISIĆ, NOEL PUTNIK Tri Ciceronova pisma Atiku	31
NOEL PUTNIK Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku	53
MILICA KISIĆ Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. <i>Att.</i> VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom	66
JELENA SAVIĆ Zašto <i>Teucris</i> (Cic. <i>Att.</i> I.12–14)?	73